భారతపుత్రులు.

(రెండవ భాగము)

గ్రంథకర్త:

K. KONDAL RAO, B.A.,
Asst. Municipal High School, Bezwada.

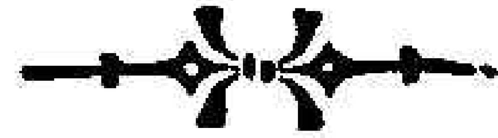
పబ్లిషర్సు:

మారుతి రాం అండ్ కో.,
ఎడ్యుకేషనల్ పబ్లిషర్సు అండ్ బుక్కుసెల్లర్సు,
బెజవాడ.

1930

ఆంధ్రముద్రాక్షరశాల, తెనాలి.

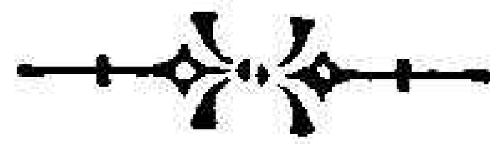
విషయసూచిక

భారతపుత్రులు.

(రెండవ భాగము)

1. చంద్రగుప్తుఁడు.

ఈ చంద్రగుప్తుఁడు హిందూదేశమును బాలించిన ప్రథమచక్రవర్తి. ఈతఁడు పాటలీపుత్రమును రాజధానిగఁ జేసికొని మగధసామ్రాజ్యమును బరిపాలించెను. మగధ పురాతనకాలమునుండియు నార్యావర్తమున మిగుల ప్రఖ్యాతివడసిన మహారాజ్యము.

పూర్వమీమగధరాజ్యమును జరాసంధుఁడనువాఁడు పాలించెను. అతని పరాక్రమమునకు భీతిల్లి యాదవులు మధురానగరమువిడిచి ద్వారకానగరంబును బ్రవేశించిరి. జరాసంధుఁడు పెక్కండ్రు రాజులను బంధించెననియు, నాతఁడు మహాపరాక్రమవంతుఁడనియుఁ జెప్పఁబడియున్నది. ధర్మరాజు రాజసూయయాగము సేయ సమకట్టినప్పుడు శ్రీకృష్ణభీమార్జునులు,

మగధకు రాజధానియు, జరాసంధునినివాసమునగు గిరివజ్రి పురమునకరిగి యాతనివధించి, యాతనికుమారుఁడగు సహదేవుని రాజ్యమునందు నిలిపిరని, మహాభారతమునఁ జెప్పఁబడియున్నది. భారతసంగ్రామమున నీసహదేవుఁడు పాండవపక్షముననిల్చి, ఘోరముగఁబోరాడి స్వర్గముఁజేరెను. సహదేవుని సంతతివారు మగధరాజ్యమును వేయేండ్లుపాలించిరి. కడపటివాఁడు రిపుంజయుఁడు. శునకుఁడనుమంత్రి యాతనిం జంపి తనపుత్రుఁడగు ప్రద్యోతనునకు మగధ రాజ్యాభిషేకము గావించెను. ప్రద్యోతనుని సంతతివారైదుగురు మగధనేలిరి. ఇందు కడపటివాని పేరు నందివర్ధనుఁడు. శునకుఁడు రిపుంజయునిఁజంపి సామ్రాజ్యమాక్రమించినట్లే, శిశునాగుఁడను మంత్రి నందివర్ధనునిజంపి, రాజ్యమాక్రమించెను. ఈతని వంశమునకు శిశునాగవంశమని పేరుకలిగెను. ఈవంశమువారు క్రమక్రమముగాఁ బదుగురు రాజ్యమేలిరి. అందుదయుఁడనువాఁడు పాటలీపుత్రమును గట్టించెనని చెప్పుదురు. ఉదయుని తరువాత నందివర్ధనుఁడు, మహానందియనురాజులు రాజ్యము జేసిరి. మహానందితో క్షత్రియకులమునశించినదనియుఁ, దరువాత రాజ్యముఁజేసినవారు శూద్రులనియుఁ గొందఱియభిప్రాయము. మహానందికి ఔరససంతానములేదు. మహాపద్ముఁడను నొక దాసీపుత్రుఁడు మాత్రము గలఁడు. ఈతనికి సర్వార్థసిద్ధి, ధననందుఁడు, మహాబలియను నామములుగూడఁగలవు. ఈతఁడు సంఖ్యాతీతమైన ధనము నార్జించెనఁట! ఈతనికి బ్రాహ్మణులే మంత్రులుగనుండిరి. అందులో రాక్షసుఁడనువాఁడుముఖ్యుఁడు.

ఈతఁడు రాజ్యతంత్రమును, సకలశాస్త్రములును సంపూర్తిగ నెఱింగినవాఁడు. వీరాగ్రేసరుఁడు. మహాపద్మనందునిచే మిగుల మన్ననలఁబొందుచు రాజ్యచక్రమంతయు రాక్షసుఁడు నడుపుచుండెను.

మహాపద్మునకు 'ఇళ' యనుభార్యయు, 'ముర' యను నుంపుడుకత్తెయుఁగలరు. ఇళకు నెనమండ్రుసుతులుదయించిరి. ఈ యెనమండుగురును, మహాపద్మనందుఁడును గలిసి నవనందులనఁబడిరి. మురకు జనించినవానిని మౌర్యుఁడనిరి. ఈమౌర్యుఁడే చంద్రగుప్తుఁడు. చంద్రగుప్తుఁడు రాజలక్షణ సమన్వితుఁడై యుండెను. ఏకారణముచేతనోగాని నందులీతనివిషయమున మిగుల నసూయవహించుచు నీతనిఁ దుదముట్టింప యత్నించుచుండిరి. చంద్రగుప్తుఁడదియెఱిఁగి, కడుజాగరూకతతోఁజరించుచుఁ దగినవానిసహాయము నపేక్షించి సమయమునకై నిరీక్షించియుండెను.

ఇట్లుండఁ జంద్రగుప్తునకుఁ జాణక్యసహాయము లభించెను. ఈ చాణక్యుఁడు—భూసురుఁడును, నీతిశాస్త్రకర్తయు నగు చణకుని నందనుఁడు. సమస్తశాస్త్రములును సంపూర్తిగఁజదివినవాఁడు. రాజ్యతంత్రము బాగుగ నెఱింగినవాఁడు. సకలధర్మవిదుఁడు. కార్యదీక్షగలవాఁడు. ప్రతి విషయమునందును బృహస్పతి, శుక్రుఁడు మొదలగువారితోఁ దుల్యుఁడనిచెప్పవచ్చును; కాని, యీతనికి దురాగ్రహము, పట్టుదలయు నైజగుణములై యున్నవి. ఈతఁడొకనాడు నందులసభకు వచ్చియున్నతాసనమధిష్ఠించెను. ఆసమయమున నందులచ్చటికి

వచ్చి, చాణక్యుని విధంబరసి, నందులమంత్రులు వలదనిపలు కుచున్నను వినక వారాచాణక్యుని పీఠమునుండి లాగివేయిం చిరి. అప్పుడు చాణక్యుని జుట్టుముడి విడిపోయెను. ఆతని ముఖమునఁ గ్రోధము మూర్తీభవించెను. ఆతఁడు పండ్లు పట పటఁగొఱుకుచు, నచ్చటిసభ్యులెల్లరు వినుచుండ "భూసురో త్తముఁడనైన నన్ను సభయందవమానించిన మీయంతము జూచెదను. నన్నెట్లు పీఠమునుండిలాగించితిరో యట్లే మిమ్ము సింహాసనమునుండి లాగించి మీశిరములఁదునిమెంచెద. అంత వఱకును నాశిరోజములను ముడివేయ" నని ఘోరశపథముఁ జేసెను. కాలరుద్రునిచందమున నొప్పుచున్న యాచాణక్యుని శాంతిపఱుప, నందులేవిధమైన ప్రయత్నమును సేయలేదు.

ఇది యంతయు నాసభయందున్న చంద్రగుప్తుఁడు చూచుచునేయుండెను. అట్లు శపథముఁజేసి చాణక్యుఁడు సభ విడిచిపోవుచుండెను. చంద్రగుప్తుఁడును నాతని వెనువెంటనే కొంతదూరమరిగినపిదప, నెవ్వరును లేకుండుటఁజూచి, చాణ క్యుని సమీపించి, భక్తివినయంబులు సూచించుచుఁ దత్పా దంబులకు నమస్కరించి, నందులు తన్నుఁగూర్చిచేయుచున్న కుట్రలుచెప్పి రక్షింపుమని వేడికొనెను. చాణక్యుఁడు దయాం తరంగుఁడై చంద్రగుప్తునకిట్లుపలికెను. "వత్సా! మదీయ ప్రభావమెఱుంగఁజాలక మూఢాత్ములగు నందులు నేఁడు నన్నుఁబరాభవించిరి. కానిమ్ము. తత్ఫలంబును వారు శీఘ్ర కాలములోనె యనుభవింతురుగాక! నన్నువారు సామాన్య బ్రాహ్మణునిగా భావించిరి. పూర్వము బ్రాహ్మణులలో

మాత్రము సామాన్యులుండిరా! చతుర్వేదములనభ్యసించి, వైదికాచారపారీణులై, తపోవృత్తినుండిన బ్రాహ్మణులయందుఁగూడఁ బెక్కండ్రు "ఇదంబ్రాహ్మ్యం, మిదంక్షాత్ర" మని భుజబలపరాక్రమమున విజృంభించి, వైరివీరదర్పాంధకారులై విలసిల్లినవారెందఱో కలరు. త్రేతాయుగాంతమున బ్రాహ్మణుండైన పరశురాముఁడు పితృవధాసంజనిత క్రోధాగ్నిజ్వాలలఁజల్లార్చుకొనుటకు, మదాంధులయిన భూపతులగళంబులను నిజహస్తాలంకృతకృపాణమున నిరువదియొక్కమాఱులు ఛేదించి, తద్రక్తమునఁ బితృక్రియలఁదీర్చి, తత్కళేబరంబులను నిర్జరలోకమునకు సోపానములుగఁజేసినాఁడు. ధరామరవంశసంభూతుఁడైన ద్రోణాచార్యుఁడు భారతరణంబునఁ గౌరవపక్షముననిలిచి, తన యస్త్రవిద్యాప్రావీణ్యము లోకమునకుఁ దెలియఁజేయ, విరోధితండములశిరములను కరాసికిబలియిచ్చి, వీరస్వర్గమంది శాశ్వత యశంబందినాడు. మఱియు నాతని సుతుఁడును, బావమఱఁదియునగు కృపాచార్యుఁడును నట్టివారే. చంద్రగుప్తా! నీవు నందులకు భయమందవలదు. నాయండనుండుము. నిన్నుఁదేఱిచూచుటకు ఫాలాక్షునికైనఁ దరముకాదు. నందవంశనిర్మూలనమొనర్చి నిన్ను మగధరాజ్యసింహాసనాసీనుం జేసెదఁగాక".

చంద్రగుప్తుఁడు చాణక్యుని వాక్యములకెంతయో సంతసించెను. ఇఁకఁజాణక్యుఁడు దనశపథముదీర్చుకొనుటకుఁ బ్రయత్నముసేయఁదొడంగెను. అతఁడు చంద్రగుప్తునివెంటఁబెట్టుకొని తన మిత్రుడయిన యిందుశర్మకడకేగి, తన ప్రతిజ్ఞంగూర్చి

చెప్పి యాతనిసహాయమును గోరెను. ఇందుశర్మ క్షపణక వేషమున నందులఁ జేరి, విశ్వాసముగలుగునట్లు నటించుచు, నచ్చటిరహస్యములెల్ల జాణక్యునకుఁదెలుపుచుఁ దగిన సహాయము సేయుటకు సమ్మతించెను. చాణక్యుఁ డచ్చటినుండి బయలుదేరి, చంద్రగుప్తసమేతముగా సింహళపురాధీశుఁడగు పర్వతరాజుకడకరిగెను. పర్వతరాజునకును మగధరాజునకును బద్ధవైరముకలదు. చాణక్యుఁడు తన ప్రతిజ్ఞలను పర్వతరాజునకుఁదెలిపి, యాతనిసహాయము నపేక్షించెను. నందరాజ్యములో నర్థభాగము తనకిచ్చుపద్ధతిని బర్వతరాజు సహాయము సేయ సమ్మతించెను. పర్వతరాజు సహాయమునఁ జాణక్యచంద్రగుప్తులు మగధకు రాజధానియగు పాటలీపుత్రమును ముట్టడింప సేనలతోఁబయలుదేరిరి. నందులీవార్తవిని సరయూతీరమున శత్రువులఁదాకుటకు వేచియుండిరి. ఇందుశర్మ నందులకడఁజేరి, మాయఁబన్ని వారిని జాణక్యుని వలయందుఁ జిక్కించెను. అంతటఁ జాణక్యుఁడు నందులసంహరించి, తన శపథములో సగభాగము దీర్చుకొనెను.

నందమంత్రులలో ముఖ్యుఁడు రాక్షసుఁడని యింతకుఁ బూర్వమే చెప్పఁబడినదికదా! రాజ్యనిర్వహణమున నాకాలమున నీతనితో సమానులులేరని ప్రఖ్యాతిఁగాంచెను. ఈతఁడు స్వామిభక్తిపరాయణుఁడు. నందసంహారమున నీతనికిఁగలిగిన దుఃఖమునకు మేరలేదు. నందకులసంహారమయినను జాణక్యుఁడు స్వామిభక్తిపరాయణుఁడగు రాక్షసునకుభీతిల్లి పాటలీపుత్రమును బ్రవేశింపలేదు; కాని యాతఁడు మగధసింహాస

నముపైఁ జంద్రగుప్తునిఁ గూర్చుండఁబెట్టుటకు యత్నించు చుండెను. నందులు సంహరింపఁబడినను రాక్షసుఁడు తన స్వామిభక్తిని వెల్లడిసేయుటకుఁ జంద్రగుప్త, చాణక్య పర్వత రాజులఁ జంపుటకనేకప్రయత్నముల సేయుచుండెను. ఈపని యుద్ధమువలన నెఱవేరదు. ఈరాక్షసునియొద్ద విషకన్యకాభి ధానమునఁదనరు నొక యువతికలదు. ఇంతకమున్నే చాణక్యుని తంత్రమువలన నందులయొద్ద జీవసిద్ధియనుపేర క్షపణక వేషముననున్న యిందుశర్మంబిలిచి "క్షపణకా! నేనునీయెడలఁ జేసిన యపరాధములకుఁగాను గానుకగా నీవిషకన్యకనర్పించు చున్నాను. దీనిని స్వీకరించి నన్ను మన్నింపు" మని చంద్ర గుప్తునితోఁబలుకమని రాక్షసుఁడు పలికెను. క్షపణకవేషధరుఁ డగు నిందుశర్మ చాణక్య చంద్రగుప్తుల పక్షమువాఁడేకదా! ఆతఁడు చాణక్య చంద్రగుప్తులకడకరిగెను. రాక్షసుని తంత్ర మెఱింగిన చాణక్యుఁడు జీవసిద్ధితోఁ జంద్రగుప్తునకు స్త్రీవాంఛ లేదని తెలిపి, నెమ్మదిగా నాకన్యను బర్వతునిఁ జేర్చునట్లుచేసెను. కామాతురుఁడైన పర్వతుఁడాకన్యను స్వీకరించి విషప్రయోగ మున మృతుఁడయ్యెను. చాణక్యుని మాయవలనఁ జంద్రగు ప్తుని ప్రాణములు దక్కుటయేగాక, నందరాజ్యములో నర్ధ భాగము గైకొనుపద్ధతిని సహాయముజేయవచ్చిన పర్వతుఁడు గూడ మడిసెను. భాగురాయణుఁడను సేనాపతి, చంద్రగుప్తుని పరమునఁ బర్వతుని పుత్రుఁడగు మలయకేతువును జేరెను.

నందులు సంహరింపబడిరి. మగధరాజ్యములో నర్ధ భాగమాసించివచ్చిన పర్వతుఁడు మడిసెను. మలయకేతువు

భీతిల్లి తనరాజ్యముఁ జేరుకొనెను. అప్పుడు చాణక్య చంద్రగుప్తులు పాటలీపుత్రమును బ్రవేశించిరి. రాక్షసుఁడంతల కభ్యంతరముగలిగింపఁ దనబలములఁ జంద్రగుప్తునిబలములపైఁ బురికొల్పెను. నందులందఱును మరణించిరిగాని వారి తండ్రి యగు మహాపద్మనందుఁడు మాత్రము జీవించియుండుటచే, నెట్లైన నొకబాలునిదెచ్చి, వానిని దత్తతఁ జేయించి వంశము నిలుపవచ్చునని రాక్షసుఁ డామహాపద్మనందుని నొకవనమున డాగియుండుటకు రహస్యముగాఁ బంపివేసెను.

పాటలీపుత్రమున రాక్షసునకు మిత్రుడైన చందనదాసుఁడను వాఁడొకఁడుండెను. రాక్షసుఁడు తన యాలుబిడ్డల నాచందనదాసుగృహంబుననుంచి, నంద పక్షపాతులగు కొందఱిని—నెట్లయినఁ జంద్రగుప్తుని వధించుటకు నియమించి, యతఁడుగూడ ననేకయత్నములు సేయుచుండెను. మహాపద్మనందుఁడు వనంబుననున్న సంగతి నెట్లోవిని ఘాతుకులఁబంపి, చాణక్యుఁడాతనిని జంపించెను. రాక్షసుఁడదివిని, తానింకఁ బాటలీపుత్రముననుండుట మోసమనితలంచి, రహస్యముగాఁ బర్వతరాజపుత్రుఁడగు మలయకేతువుం జేరి, యాతనితండ్రిని జంపిన చంద్రగుప్తచాణక్యులపైఁ బగఁదీర్చుకొనుమనిబోధించి, వారిపై దాడివెడలుటకు సమ్మతింపఁజేసెను. ఇదియంతయుఁ జాణక్యుఁడు గూఢచారులవలన వినుచు మలయకేతువునకును, రాక్షసునకును వైరముఁగల్పింపఁదలఁచి యింతకుమున్నాతని పంపున జీవసిద్ధియనుపేర క్షపణకవేషమున నందులఁగొలిచి, యిప్పుడిచ్చటనున్న యిందుశర్మను, రాక్షసునిపంపున విష

కన్యను బర్వతరాజుకడకుఁ జేర్చితివను నేరము మోపి నగరము వెడలనడపెను. ఈ కారణమున నిందుశర్మ మలయకేతుపుం జేరిన రాక్షసుని మరలఁజేరుటకు వీలుకలిగెను. చాణక్యుని యుపాయమువలనను, జీవసిద్ధి యిచ్చటఁజేరి పన్నినతంత్రము వలనను, విషకన్యను బర్వతరాజునొద్దకుఁబంపినది రాక్షసుఁడే యని జనులు చెప్పుకొనసాగిరి.

పాటలీపుత్రమున నందపక్షపాతులెవ్వరో వారెక్కడ నుండిరో, యాయుదంతమంతయుఁ జాణక్యుఁడు గూఢచారుల వలన వినుచుండెను. చందనదాసునిగృహమున రాక్షసుని భార్యాపుత్రులుండిరని యాతనికిఁదెలిసెను. ఇంతియేగాక, ఆతఁడు రాక్షసునిముద్రిక నొకదానినెట్లో సంపాదించి, దాని మూలమునఁ గొన్ని యుత్తరములసృష్టించి, మలయకేతు రాక్షసులకు విరోధముగల్పించెను. ఇట్లు రాక్షసుఁడు పన్నుచున్న వ్యూహములకుఁ జాణక్యుఁడు ప్రతి వ్యూహములఁ బన్నుచు నిరంతరము జంద్రగుప్తుని రక్షించుచుండెను. నంద వంశసంహారమొనర్చిన చాణక్య చంద్రగుప్తుల నెట్లయిన వధింపవలయునను పట్టుదల రాక్షసుఁడు విడువలేదు. ఆతనిని దనవశముఁ జేసికొనుటకుఁ జాణక్యుఁడెన్నియో తంత్రములఁ బన్నుచుండెను. ఎంతయో యాశపెట్టెను. ప్రభుభక్తిపరాయణుఁడగు రాక్షసుఁడందులకునంగీకరింపలేదు. తుదకుఁ జాణక్యుఁడు చందనదాసుగృహముననున్న రాక్షసుని భార్యాపుత్రులను దనవశము జేయుమని బలవంతపఱచెను. చందన దాసుఁడందులకంగీకరింపక పోవుటచే నాతని నురిదీయఁదలఁ

చెను. ఈవార్త రాక్షసుఁడువిని, తనమూలమున మిత్రుఁడగు చందనదాసు చంపబడుట ధర్మముకాదనియెంచి, విధిలేక చాణక్యునకులోఁబడి, యాతని వాక్యములననుసరించి చంద్రగుప్తునకు మంత్రిగానుండుటకు సమ్మతించెను. ఇట్లు చంద్రగుప్తుఁడు చాణక్యునిసహాయమున మగధరాజ్యసింహాసనమధిష్ఠించి, పరాక్రమవంతుఁడై, ధర్మమూర్తియై తనరాజ్యమును భరతఖండమునందంతటను వ్యాపింపఁజేసెను.

అలెగ్జాండరు దండయాత్ర:—

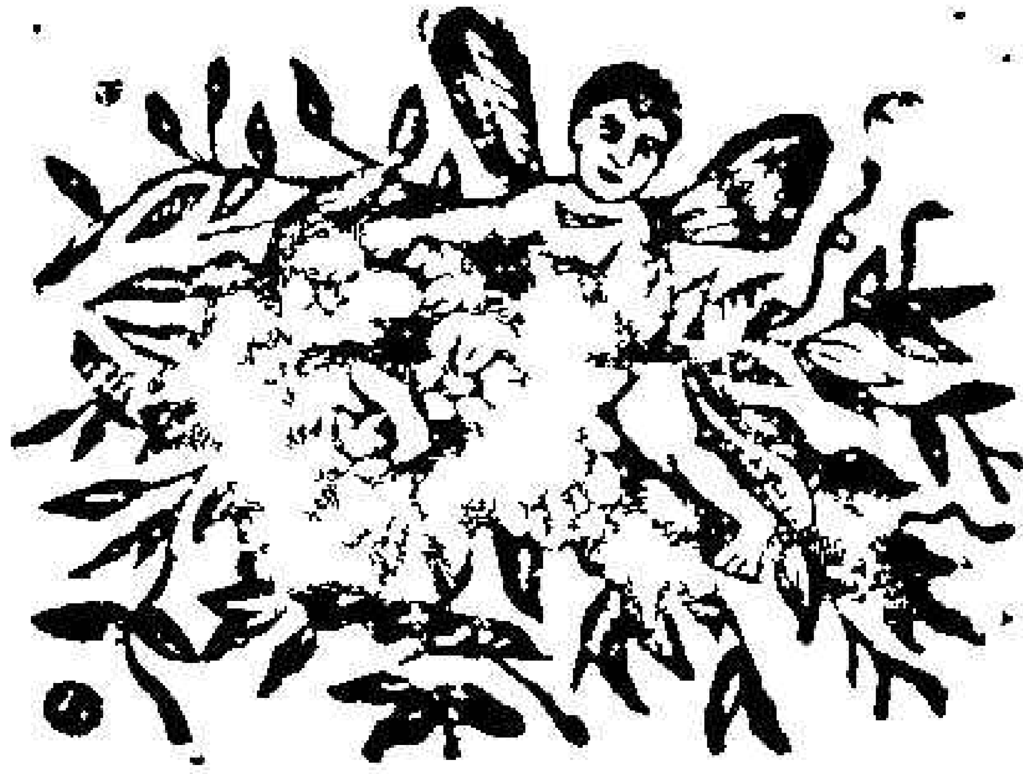
చంద్రగుప్తుఁడు శల్యూకస్‌ను జయించుట:—

గ్రీసుదేశమునఁ దనసామ్రాజ్యము స్థిరపఱచుకొన్న అలగ్జాండరను నొకవీరుఁడు పెక్కుదేశముల జయించి, తరువాత హిందూదేశముమీదకు దండెత్తివచ్చెను. ఈతఁడు మూఁడుసంవత్సరములకాలము పంజాబు సింధుదేశములయందుండి, యనేక చిన్నరాజ్యములను జయించెను. ఈతనికనేకమంది రాజులు వశులైరి. పురుషోత్తముఁడను నొకరాజీతనితోఁ బ్రబలముగఁబోరాడెను, గాని హిందూరాజులు కొందఱు దేశద్రోహులై యలెగ్జాండరునకు సహాయమొనర్చుటచేఁ బురుషోత్తముఁడోడిపోయెను. ఈయలెగ్జాండరునకు హిందూదేశమంతయు జయింపవలయునను కోరికయుండెను. కాని, యాతనిసేనలు మిగుల నలసియుండుటచే "బియాస్" నదిదాఁటుటకు నిరాకరించి తిరుగబడుటచే నతఁడు జయించిన

ప్రదేశములందుఁ గొంతకొంతసైన్యమునుంచి తన దేశమున కరిగెను. అలెగ్జాండరు వెడలినతరువాతఁ జంద్రగుప్తుఁడా ప్రదేశములన్నియు నాక్రమించుకొనఁదలఁచి, విశేషసైన్యమును గూర్చుకొని, దండువెడలి, గ్రీకుల వెడలనడిపి, యుత్తరహిందూస్థానమునందలి రాజ్యములగెలిచి, యార్యావర్తమునకంతటికిని బ్రథమచక్రవర్తియయ్యెను. పంజాబునుండి చంద్రగుప్తునిచే వెడలఁగొట్టఁబడిన గ్రీకులలో శెల్యూకస్సనువాఁడొకఁడుండెను. ఈతఁడు అలెగ్జాండరుయొద్దనున్న సేనాధీశ్వరులలో ముఖ్యుఁడు. అలెగ్జాండరు గతించినపిమ్మట నీతఁడు కొందఱు సేనానులతోఁ బోరి, యాసియాఖండములోఁ బశ్చిమ మధ్యభాగములకు రాజై, గ్రీకుపతాకమును మరల పంజాబులో నిలుపఁదలఁచి, కొన్ని సేనలఁ గూర్చుకొని చంద్రగుప్తునిపై కెత్తివచ్చెను. చాణక్యుని తంత్రమువలనఁ జంద్రగుప్తుఁ డతి చాతుర్యముతో సెల్యూకసు సేనలను ముట్టడించెను. సెల్యూకస్ చంద్రగుప్తునితో నతిఘోరముగఁ బోరి, తుద కాతని శరణుబొంది తన కూతురు నాతని కిచ్చెను. సెల్యూకస్ చంద్రగుప్తుని యాస్థానమున "మెగాస్తనీస్" అను నొకరాయబారి నుంచెను. "మెగస్తనీస్" చంద్రగుప్తుని పరిపాలనమును గూర్చి విశేషముగ వ్రాసెను.

చాణక్య మంత్రాలోచనమున వన్నెకెక్కు రాజ్యాధ్యక్షుఁడైన చంద్రగుప్తుఁడు, రాజ్యపరిపాలనమున ననేకనూతన పద్ధతుల నేర్పఱచెను. ఈతఁడు సేనలు నడుపుటయందును. శత్రుదుర్గములు ముట్టడించుటయందును, నతి నిపుణతతో

మెలంగుచుండును. బలములను సంపూర్తిగ వృద్ధి పఱచెను. గ్రామపంచాయతుల నియమించెను. శిల్పముల వృద్ధిపఱచెను. తన రాష్ట్రమున జననమరణముల లెఖ్ఖలనుంచెను. చేతిపనుల నభివృద్ధిజేసెను. అరణ్యముల ఛేదించి బాటలువేయించెను. నదులపై వంతెనలు గట్టించెను. కాలువలు, చెరువులు త్రవ్వించెను. వేయేల! జనుల సౌకర్యమును జూచుచు భరతఖండ ప్రథమచక్రవర్తియగు నీ చంద్రగుప్తుఁ డిరువదినాలుగు సంవత్సరములు రాజ్యపరిపాలనముఁ జేసెను.

2. పృధివీరాజు.

పండ్రెండవ శతాబ్దమున భరతఖండము మహదైశ్వర్యముతోఁ దులదూఁగునప్పుడు, ఢిల్లీ, అజమీరు, కన్యాకుబ్జము, చిత్తూరు, అబూగడము, అనిహిలపురము నను సంస్థానములు స్వాతంత్ర్యతవహించి మహోన్నతదశయందుండెను. ఢిల్లీ రాజ్యము ననంగపాలుఁడును, నజమీరు రాష్ట్రము బృధిరాజునుఁ గన్యాకుబ్జము జయచంద్రుఁడును, జిత్తూరుసంస్థానము సమరసింహుఁడును, నబూగడము జైతుఁడును, ననిహిలపురమును భోలాభీముఁడును నిరంకుశముగ నేలుచుండిరి. స్వతంత్రులయిన వీరందఱును నన్యోన్యమైత్రిచే విరాజిల్లుచుండిరేని, పరుల దండయాత్రలవలన భయములేక భారతసామ్రాజ్యలక్ష్మి చలింపకయే యుండును. కాని భారతభూమి యట్టి పుణ్యమును జేసికొనియుండలేదు. ఈ సంస్థానాధీశ్వరులొకరిని జూచిన నొకరోర్వలేకయుండిరి. వారియసూయ క్రమక్రమముగా వృద్ధియై యంతఃకలహములుగామారెను. ఈయంతఃకలహములు భారతదేశౌన్నత్యమునకు భంగమని వారికిఁదోఁచలేదు. వీరందఱును తమరాష్ట్రములపై నిరంకుశాధికారులగుటయేగాక పరస్పరబాంధవ్యమునుగూడఁ గలిగియుండిరి.

ఇందు ఢిల్లీశ్వరుఁడగు ననంగపాలునకుఁ బుత్రసంతానములేదు. ఇద్దఱు కుమార్తెలుమాత్రముండిరి. జ్యేష్ఠపుత్రికను నజమీరురాజయిన సోమేశ్వరునకును, రెండవయామెను కన్యాకుబ్జనగరాధీశుఁడైన విజయపాలునకును నొసంగెను.

పృథివిరాజానంగపాలుని పెద్దకూతురుకొడుకు. రెండవ కుమార్తెకుద్భవించినవాఁడు జయచంద్రుఁడు. అనంగపాలుఁడు వృద్ధుఁడును బుత్రసంతానములేనివాఁడును నగుటచే నాతని సంస్థానమునకాయిరువురు మనుమలుగూడ హక్కుదారులే. కాని యనంగపాలుని నిజాభిప్రాయముమాత్రమెట్టిదో యెవ్వరు నెఱుంగరు. ఆతఁడెవ్వరిసలహానుగూడఁ బొందియుండినట్లు తోఁచదు. ఆతఁడు తన ఢిల్లీరాజ్యమునకుఁ బృథ్వీరాజునభిషిక్తు నిజేసి భగవద్ధ్యానమునఁ గాలముగడుపుటకు వనంబును జొచ్చెను.

ఈ పట్టాభిషేకమహోత్సవము జయచంద్రుని హృదయమునఁ గ్రోధాగ్ని రగులుగొల్పెను. దౌహిత్రులిరువురకును ఢిల్లీరాజ్యము సమానముగ విభజింపఁబడవలసినదే కాని యట్లు జరుగలేదు. నూతనఢిల్లీరాజ్య సింహపీఠినధిష్ఠించిన పృథ్వీరాజుపైఁగోపమువహించి, జయచంద్రుఁడాపగనుదీర్చుకొనుటకై యత్నించుచుండెను. జయచంద్రుని యుద్యమమెఱింగి, పృథ్వీరాజుగూడ నాతనిపైఁ గోపభావమునే వహించియుండెను. ఈయిరువురి క్రోధమువలనను, భారతభూమిపై నెట్టిరక్తనదులు ప్రవహించెనో, యెట్టిరాజవంశములు నశించెనో, మనమెఱుఁగఁగలము. పృథివీశ్వరునిపైఁ బగదీర్చుకొనుటకు జయచంద్రుఁడు వలసిన సమరప్రయత్నములన్నియుఁ జేయుచుండెను. పృథ్వీరాజుమాత్రమీవిషయమున నంతఁశ్రద్ధఁదీసికొన్నట్లు తోఁచదు.

ఈయన్నదమ్ములిరువురును నిక్త్రిసితిలోనుండిరి. ఈసమయమున నబూగడమునకధిపతియైన జైతుఁడు తనకుమార్తెయగు నిచ్ఛనీకుమారికిఁ బరిణయము జేయఁదలంచి వరాన్వేషణము జేయుచుండెను. అప్పటిలో బలాఢ్యుఁడును, రెండురాజ్యముల కధీశుఁడునునగు పృధివీశునకాకన్యనిచ్చుట కాతఁడు నిశ్చయించెను. ఈతని యభిప్రాయమెట్టిదిగెనో లేదో కాని యనిహిలనగరాధిపతియగు బోలాభీముఁడిచ్ఛనీకుమారినిఁదన కిచ్చి పరిణయము సేయవలసినదని జైతునకు వార్తబంపెను. ఆవార్తవిని జైతుఁడు తనపుత్రికకిదివఱకే వరునినిశ్చయించితినని ప్రత్యుత్తరమంపెను. తనమాటఁ ద్రోసివేసినందులకు బోలాభీముఁ డాగ్రహమునంది, జైతునిపై యుద్ధమునకు వెడలఁ దలఁచెను. ఈవిషయము జైతుఁడు వినిఁ పృధ్వీశ్వరునకెఱుంగఁజేసి, సత్వరముగ నరుదెంచి, యిచ్ఛనీకుమారిని గ్రహింపుమని వార్తఁబంపెను. ఇంతకుముందే ఇచ్ఛనీకుమారి సౌందర్యమునుగూర్చి వినియుండి, యామెనెట్లు వివాహమాడ గలుగుదునాయని పరిపరివిధములఁ దలంచుచున్న పృధ్వీరాజునకు జైతుని వర్తమానము, వెదుకబోయిన తీగె పదములకుఁ దగిలినట్లయ్యెను. కాని, కన్యకను గైకొను సంతోషము మాత్రము బయలుపఱచక, జైతునకు సహాయము సేయువానివలె నటించుచు, నఖండసేనాసమేతుఁడై వెడలెను. ఇది యంతయు భీముఁ డాలించి తన కోరిక నిరాకరించిన జైతుని నోడించి కన్యను జేకొనవలయుననియుఁ,గన్యను జేకొనదలంచి జైతుని పక్షము వహించిన పృథ్వీరాజునకు సంపూర్ణపరాభ

వము సేయవచ్చునని యుఁదలంచి, చతురంగబలములతో నచ్చి నబూగడమును ముట్టడించెను. ఇరుతెగలవారికిని పోరతి ఘోరముగ జరిగినది. పృథ్వీశ్వరునిచే నడపఁబడుచున్న ఢిల్లీ యజమీానుసైనికులు రణరంగమునఁ దమ ప్రాణములనైన సఱకుఁ గొనక వీరవిక్రమవిహారము సలిపిరి. బోలాభీముని సైన్యముగూడ నట్లే పనిఁజేసెను కాని దైవము పరాఙ్ముఖుఁడై యుంటచే నాతని సైన్యము వెన్నిచ్చెను. బోలాభీముఁడును నిఁక రణమున నిలచినచో మాట దక్కదని తలంచి పలాయితుఁడయ్యెను. జైతుఁడు సంతోషించుచు విజయలక్ష్మీలాలితుఁడైన పృథ్వీరాజున కిచ్చనీకుమారినిచ్చి యతివైభవముతోఁ బెండ్లిఁజేసెను.

అప్పటికి బోలాభీముఁడు పాఱిపోయెను గాని పృథ్వీరాజ జైతులను గెలుచుటకుఁ బ్రియత్నములు సేయుచునే యుండెను. ఇంతకుమున్ను జరిగిన యుద్ధమునుగూర్చి కన్యాకుబ్జనగరాధీశుఁడైన జయచంద్రుఁడు వినెను. అతని హృదయమునఁ బృథ్వీశ్వరునిపై మఱింత యసూయ పెఱిగెను. ఇంతకుముందే యాతనిపైఁ బగఁదీర్చుకొనఁ దలంచుచున్న యాతఁడిక నుపేక్షవహింపరాదని నిశ్చయించుకొని బోలాభీమునితో మైత్రిఁజేసికొనుటకుఁ దలంచుచుండెను. భీముఁడును జయచంద్రుని యుద్యమమెఱింగి యాతనితోఁ గలియుటకుఁ బ్రియత్నించుచుండెను. వీరిరువురును ద్వరలోనే మిత్రులయిరి. ఈసందర్భమున నింకొకటి చెప్పవలసియున్నది. "అదృష్టవంతునిఁ జెఱచువారులేరు" రను సామెత యందఱు నెఱింగి

నదే. నాగపురమునకు సమీపముననున్న ఖటుపురమునఁ బృథ్వీశ్వరునకు భూస్థాపితమైన కొంత ధనముదొఱకెను. ఈ విషయమున చందేలురాజునకును, బృథ్వీరాజునకును యుద్ధముఘాసఁగెను. అందులోఁ బృథ్వీశ్వరుఁడు సంపూర్ణమగు విజయమును గాంచెను. ఈవిజయము భీమ జయచంద్రుల హృదయమును మఱింత కలరవఁబెట్టెను. ఇఁకఁ బృథ్వీరాజు విషయమై యూరకున్నచో నాతని బలము మఱింత హెచ్చిపోవునని తలంచి వారు గట్టిప్రియత్నముల సేయసాగిరి. జయచంద్ర భీములిరువురు గలిసినను, బృథ్వీశ్వరుని గెలువఁగలుగుదుమా లేమా యను సంశయము గలిగెను. అందులకై వారితరుల సహాయ మపేక్షింపవలసిన వారైరి. ఎవరో యొకరిద్దఱుతప్ప భారతదేశ ప్రభుపులెవ్వరును పృధ్వీరాజుపై గత్తిఁగట్టుటకు సమ్మతింపరైరి. రాజులందఱును పృధ్వీరాజు బలపరాక్రమము లెఱింగియేయున్నారు. అందుచే జయచంద్రుఁడు పరుల సహాయమును గోరవలసివచ్చెను.

హిమవత్పర్వతమునకవ్వల తుర్కిస్థానమున్నది. అందు గజనీపట్టణము గ్యాసుద్దీన్, శహాబుద్దీన్ గోరీ యను నిరువురు సోదరులచేఁ బరిపాలింపఁబడుచుండెను. భీమ జయచంద్రులు పృథ్వీరాజు విషయమై యెఱింగించి యాతురుష్కుల సహాయమపేక్షించిరి.

అది యేమిపాపమోగాని భారతదేశమహదైశ్వర్యముఁ జూచిన నన్యదేశీయులకుఁ గన్ను కుట్టుచుండును. భారతదేశము సమస్తములగు పాడిపంటలతోను, సఖాంగైశ్వర్యము

తోను నొప్పుచున్నదని యింతకుమున్నే శహబుద్దీన్ గోరీ విని యుండి, యెప్పుడు భారతదేశముపైఁబడి యాయైశ్వర్యలక్ష్మిని జూరఁగొందునా యని సమయమునకై వేచియుండెను. భీమ జయచంద్రులు పంపినవార్త విని శహబుద్దీన్ గోరీ మహానంద పరవశుఁడై, యాక్షణముననే సైన్యసమేతముగా వారికి సహాయము సేయుటకు వచ్చెను. భారతజాతియంతయు మహా మ్మదీయుని భారతవర్షముపై దండెత్తఁజేసినందులకు మిగుల దూషించెను. బాహునాళులయందార్యరక్తము ప్రవహించు చున్న ప్రతిభారతప్రభువును నిట్టి యకార్యము భారతదేశౌ న్నత్యమునకు నాశనకారణమనియు, భీమజయచంద్రులు త్వర లోనే మడియుదురనియుఁ దలంచిరి. భీమజయచంద్రులు గోరీ సహాయమున గర్వించి పృథ్వీరాజుపైఁ గత్తిఁగట్టిరి.

భారతసంతానముగా జనించిన వీరంతఃకలహములఁ బెంచుకొని, పరదేశస్థుఁడగు గోరీ సహాయమపేక్షించి తెచ్చి నందులకుఁ, జిత్తూరురాష్ట్రముఁ బరిపాలించుచున్నవాఁడును, బృథ్వీరాజునకు బావమఱఁదియునగు సమరసింహుఁడు, వారికి సంపూర్ణ పరాభవము గలుగఁజేయవలయునని, తన సైన్య ముతోవచ్చి పృథ్వీరాజుపక్షమునఁ జేరెను. ఇరుతెగలవారి కిని ఘోరమైన యుద్ధముజరిగెను. పృథ్వీరాజుచే భీమ జయ చంద్రులుసంపూర్తిగనోడింపఁబడిరి. భారతైశ్వర్యముపైనాసఁ బెట్టుకొనివచ్చిన గోరీ పృథ్వీరాజుచేఁ బట్టుకొనఁబడి ఢిల్లీకిఁ గొనిపోవఁబడెను. పృథ్వీరాజు ఢిల్లీకిఁ జేరి విజయసూచనార్థమై మహోత్సవముగావించి యాస్థానోద్యోగులను—గవులను

బ్రాహ్మణులను ననేకవిధముల సన్మానించెను.

పృథ్వీశ్వరునిచేఁ జెఱఁబెట్టఁబడిన శహాబుద్దీన్ గోరీ యొకనాడు పృథ్వీశ్వరునకు "నీపరాక్రమమెఱుంగక భీమ జయచంద్రులు గోరగా వారిపక్షమున వచ్చి నీతోఁబోరి మహాపరాధము జేసినాడను. క్షమించి నన్ను విడిచిపుచ్చు" మని ప్రార్థించుచు వార్తఁబంపెను. శరణాగతత్రాణబిరుదాంకితుఁడగు పృథ్వీరాజు గోరీని దనసమక్షమునకు రావించి, సంభాషించి విడిచిపెట్టెను. పంజరమునుండి విడిచిపెట్టఁబడిన చిలుకవలెఁ బ్రాణములు దక్కినవని సంతసించుచు, గోరీ తన రాజ్యమును జేరెను. కాని యెట్లయినను బృథ్వీరాజును జయించి భారతదేశైశ్వర్యమును హరించవలయునను కోరిక మాత్రము విడువలేదు. భరతఖండమున మహమ్మదీయ సామ్రాజ్యము స్థాపింపవలయునని యాతఁడు పట్టుదలఁబూని యుండెను. ఈయుద్దేశముచేత నాతఁడు సేనాసమేతుఁడై మరల నాలుసారులు దండెత్తివచ్చెను. ఈదండయాత్రల యందుగూడఁ బృథ్వీరాజుచే నాతఁడు పట్టుకొనఁబడి విడిచి పెట్టఁబడెను. ఇన్నిసారులు శత్రువునిఁబట్టుకొని విడిచిపెట్టిన పృథ్వీరాజుయొక్క యుదారగుణము నెంతయు శ్లాఘింపవలె యును.

ఇట్లేను పర్యాయములు గోరీ యోడిపోవుటఁజూచి భీమ జయచంద్రులకుఁ బృథ్వీరాజువిషయమై మార్గమేమియు దోచక కొన్నాళ్లు సమరప్రయత్నము మానియుండిరి. ఇంతి జయచంద్రుఁడు చక్రవర్తి బిరుదంబుఁగాంచి, పృథ్వీరా-

కంటె నధికుఁడని పిలిపించుకొనఁబడుటకు రాజసూయ మహాధ్వరము సేయనమకట్టి, బంధుమిత్రుల నాహ్వానించెను. ఆసమయమునందే తనకూతురగు సంయుక్తకు స్వయంవరము గూడఁ దలపెట్టెను. మఖోత్సవ సందర్శనార్థమై యనేకులు వచ్చిరి. జయచంద్రుఁడు యాగదీక్షితుఁడై యుండెను. ఈసందర్భమున నాతని యధ్వరమునకు భంగము సేయఁదలచి, పృధ్వీరాజు ఆతని బంధువులలో నొక్కనిఁజంపెనని చెప్పుదురు. ఇది యెంతవఱకు సత్యమో తెలియదు. ఏమైననేమి? జయచంద్రుని యాగమున కంతరాయమెుదవెను. యాగమునకు భంగము సంభవించినను జయచంద్రుఁడు సంయుక్తాస్వయంవర ప్రయత్నములు మాత్రము మానలేదు. స్వయంవర మహోత్సవము మఱియొక ముహూర్తమున జరుగునని చాటఁబంచెను.

స్వయంవరదినము సమీపించెను. సంయుక్తను వివాహమాడఁదలఁచి రాజులు పెక్కండ్రు వచ్చిరి. జయచంద్రుఁడు రాజుల నందఱను బిలిచెనుగాని పృధ్వీరాజునుమాత్రము పిలువలేదు. ఈసందర్భమున జయచంద్రుఁడు తనకుఁ బృధ్వీరాజుపైనున్న పగ యింతమాత్రమున దీరునని యో లేక పరాభవము సేయఁదలఁచియో, పృధ్వీరాజుయొక్క ప్రతిమ నొకదానిని జేయించి, స్వయంవరమందిరద్వారమున నుంచెను. వీరాగ్రేసరుఁడును, ఢిల్లీసామ్రాజ్యపరిపాలకుఁడునునగు పృధ్వీరాజు తన ద్వారపాలకునితో సమానుఁడని తెలుపుటకుఁ గాఁబోలు నాతఁ డట్లొనర్చెను. ఇట్లు సేయుటకుఁ గారణ

మేమని స్వయంవరార్థమై వచ్చిన రాజులెవ్వరును ప్రశ్నింప లేదు. శుభలగ్నము సమీపించినయంతటనే సంయుక్త సఖీ జనపరివృతయై స్వయంవరమందిరమున కరుదెంచెను. జయ చంద్రుని యాజ్ఞ ననుసరించి చెలికత్తెలు సంయుక్తకు స్వయం వరమునకువచ్చిన రాజులను వేర్వేరుగ నెఱింగించిరి. అం దెవ్వరిమీదను సంయుక్త తన దృష్టి నిలుపలేదు. ఆమె సూటి డగా ముందుకుంబోయి పృథ్వీరాజు ప్రతిమయొక్క గళంబును బుష్పహారముచే నలంకరించెను. ఆమె యీపనిం జేసినప్పుడు జయచంద్రుని హృదయమెట్లయ్యెనో చెప్ప నలవికాదు. తీరని పరాభవము కలిగెనని దురాగ్రహావేశుఁడై "ఆమెను చెఱలోఁ బెట్టవేయుఁ"డని పలికి జయచంద్రుఁడులోనికిఁబోయెను. స్వయం వరార్థమరుదెంచిన రాజులెల్లరును భగ్నమనోరథులై చనిరి.

సంయుక్త ధైర్యచిత్తయై యంతఃపురమునకుంబోయెను. ఆమెను పలువురు పలువిధముల దూషించిరి. తల్లిగూడఁ గొట్టెను. ఎవరెన్ని పలికినను సంయుక్త నిరుత్తరయైయుండెను. ఇంతలో నక్కడకు జయచంద్రుఁడు మండిపడుచువచ్చి సంయు క్తను జీవాట్లుపెట్టి యనేకవిధముల బెదరించెను. తుద కాతఁ డామెను కారాగృహమున బంధించెను.

అక్కడఁ బృథ్వీరాజెట్లుండెనో చూతము. జయచం ద్రుఁడు స్వయంవరసమయమునఁ దన్నవమానించుటకుఁ జేసిన యకృత్యమును, నంపులకు సంయుక్తచేసిన మహత్కార్య మును నాతఁడు వినెను. తనయెడల నట్టి ప్రేమనుజూపి, గౌర వము గాపాడిన సంయుక్తను రక్షించుట విధియైయున్నదని

యూతఁడు తలంచి, సేనాసమేతుఁడై కన్యాకుబ్జనగరసమీప మునకువచ్చి విడిసెను.

జయచంద్రుఁడు పృథ్వీరాజు రాకనువిని సైన్యములను సిద్ధముజేసి కహరకంఠీరవుఁడనువాని నధిపతిగాఁజేసి, పృథ్వీరాజు సైన్యముతోఁబోరుటకు నియమించెను. ఉభయపక్షములవారును నాటిరాత్రి సంపూర్ణమైన సమరప్రయత్నములఁజేసికొనుచునే యుండిరి. పృథ్వీరాజు రాక కారాగృహముననున్న సంయుక్తకుఁ దెలిసెను. ఆమెయందిన యానందమునకు మేరలేదు. ఆనాటిరాత్రి యామె కారాగారమునుండి యెట్లు తప్పించుకొనెనో చెప్పఁజాలము. ఆమెయు, నిరువురు చెలికత్తెలును బురుషవేషముల ధరించి, జయచంద్రుని సైన్యములఁ బరీక్షసేయువారివలె నిటునటుఁ గొంతసేపుతిరిగి, నెమ్మదిగా నీవలఁబడి, పృథ్వీరాజు విడిచియున్న ప్రదేశమునకువచ్చి చేరిరి. సంయుక్త—పురుషవేషముననున్న చెలికత్తెవలనఁ దనరాకఁ బృథ్వీశ్వరున కెఱింగించెను. పృథ్వీశ్వరుఁడామె రాకకు మిగుల సంతసించి, ధైర్యమునకు మెచ్చుకొని గాంధర్వ విధిని గైకొనెను.

సంయుక్తా పృథ్వీరాజుల పరిణయమెట్లు జరిగెనో చెప్పఁజాలము. ఇట్టి వివాహమున కార్యసంతతి యెవ్వరును నంగీకరింపరు. పృథ్వీరాజును—జయచంద్రుఁడును నక్క-చెల్లెండ్ర పుత్రులని మనమెఱింగినవిషయమే. అందుచే సంయుక్త పృథ్వీశ్వరునకుఁ గూతురగును. భారత ధర్మశాస్త్రమున నిట్టి వివాహమును గూర్చి యెచ్చటను జెప్పఁబడియుండలేదు.

సంయుక్త చెఱనుండి తప్పించుకొని పృథ్వీరాజును జేరెననువార్త, మఱునాడుదయమున జయచంద్రునకుఁ దెలిసెను. కహారకంఠీరవాధిపత్యమున జయచంద్రుని సైన్యమును, "ఆతతాయి" యనువాని యాధిపత్యమునఁ బృథ్వీరాజుసైన్యమును విలసిల్లుచుండెను. ఉభయబలంబులును రణంబునకుఁ దలపడెను. కొంతసేపటికి "ఆతతాయి" కహారకంఠీరవునిచేఁ గూలుటంజేసి, పృథ్వీరాజుసైన్యము కొంచెము వెనుదీసెను. ఈవార్తవిని పృథ్వీశ్వరుఁడు సంయుక్తతో గుడారములో జాగరూకతతో నుండుమని చెప్పి, రణరంగమున కుఱికెను. ఏలికయే స్వయముగ సంగ్రామభారము బూనినప్పుడు, సైన్యముయొక్క యుత్సాహమునకు మితియుండదుకదా! ఢిల్లీశ్వరుని సైన్యము కన్యాకుబ్జసైన్యముపై విజృంభించి గవిసెను. కహారకంఠీరవుఁడు పృథ్వీరాజుందాకి పోరాడుచు ఖడ్గమువిసరనున్న సమయమున నెక్కడనుండియో యొకవీరుఁడువచ్చి, కహారకంఠీరవుని యమసదనమునకుఁబంపి, కన్యాకుబ్జసేనపైఁబడి వీరవిహారము సల్పఁదొడంగెను. ఈవీరుఁడెవ్వఁడో పృథ్వీశ్వరుఁడు గుర్తింపలేకయుండెను. నూతనవీరుని పరాక్రమ విజృంభణమునకును, బృథ్వీరాజు శౌర్యమునకును దాళఁజాలక జయచంద్రుని సేనలు వెన్నిచ్చెను. పాఱిపోవుసైన్యములను దుమారుట ధర్మముగాదని నూతనవీరుఁడు తెలుపుటచేఁ బృథ్వీరాజు సమరముఁజాలించి, యాతనిని వెంటఁబెట్టుకొని శిబిరమున కరిగెను. నూతనవీరుఁడు సంయుక్తయని యిప్పుడాతనికిఁదెలిసెను. అప్పుడాతఁడు సమ్మోదమంది సంయుక్తనుజూచి "సం

యుక్తా! నీధైర్యసాహసముల కెంతయు మెచ్చవచ్చును. నాడు స్వయంవర సమయమున నీతండ్రి నాకొనర్చిన యగౌరవము నకుఁ దగిన ప్రతీకారముఁ జేసి నాగౌరవము నిలిపితివి. నేను భీకరసంగ్రామమునఁ గహరకడీరవుని ఖడ్గప్రవేశమునఁ జావకుండ రక్షించితి'' వని పలికెను.

జయచంద్రుని సైన్యమునకు సంప్రాప్తమగు నోటమి సంభవించెను. అతఁడు మరల ఢిల్లీశునిపైకి సైన్యమును బంపఁ దలఁచుకొనలేదు. పృధివీరాజు సంయుక్తాసహితుఁడై నిజనగరమున కరిగెను.

పరాభవము కలిగిన జయచంద్రుని, సంతాపమునకు మేరలేకయుండెను. "పృధ్వీరాజైన నుండవలెను. లేక నేనైన నుండవలె'' నని యాతఁడు పట్టుదలఁబూనెను. ఆతఁడీవార్త ఘోలాఢీమునకెఱుంగఁజేసి, యాతని యనుమతిని బృధ్వీరాజ వినాశమునకు మరలఁ బ్రయత్నము సేయుచుండెను.

సంయుక్తతో ఢిల్లీ ప్రవేశించిననాఁటనుండియుఁ బృధ్వీరాజు భోగపరాయణుఁడై వర్తించుచు రాజకార్యములనే మఱచియుండెను. పరరాజు లెత్తివత్తురను భయముగూడ నాతనికి లేకయుండెను. ఇంతవఱకును గోరీతోఁగాని, జయచంద్ర భీములతోఁగాని, తదితరప్రదేశములయందుఁగాని జరిగిన దారుణరణములందుఁ బెక్కండ్రు యోధాగ్రేసరులు మడిసిరి. అయినను నిప్పటికిని—కమాష్ మంత్రియు, చాముండనాయకుడు, హాహులీరాయడును నుండిరి. కాని వీరివిషయమై పృథ్వీశ్వరుఁడు వ్యతిరేకముగా వర్తించెను.

కమాష్:— పృథ్వీరాజు విజయములన్నిఁటికిని నీతఁడే కారణుఁడని చెప్పవచ్చును. ఈతఁడు రాజ్యతంత్రజ్ఞుఁడై యుండుటయేగాక రణకోవిదుఁడుగూడనై యుండెను. వేయేల? ఢిల్లీశ్వరుని కీతఁడు కుడిచేయిగానుండెనని చెప్పవచ్చును. అట్టియాతనిని, పృథ్వీశ్వరుఁడు తన భోగకాంతను గోరెనని చంపించెను.

చాముండరాయఁడు:— ఈతఁడు ప్రతివిషయమునందును 'కమాష్'తోఁ బోల్పఁదగినవాఁడు. ఒకయేనుగును జంపినాడని రాజీతనిని గారాగృహంబునందుంచెను. అప్పు డీతఁడస్త్రసన్యాసము చేసెను.

హాహులీరాయఁడు:— ఈతఁడు సైన్యాధీశుఁడు. భోగపరాయణుఁడైన రాజేకారణముచేతనో నిండుసభలో నీతనిని బరాభవించెను. ఈతని క్రోధమే ఢిల్లీరాజ్యవినాశమునకుఁ గారణమయ్యెను.

రాజుచేఁ బరాభవింపఁబడిన హాహులీరాయఁడు పృథ్వీశ్వరుని విషయమై ప్రతినవహించి గోరీతో సంభాషించుటకు గజనీపట్టణమున కరిగెను. ఈసమయమునకు జయచంద్రభీములు చేయుచున్న యుద్ధప్రయత్నములు గూడ ముగిసినవి. కమాషువధింపఁబడుటయు, చాముండరాయని యస్త్రసన్యాసము, హాహులీరాయఁడు గజనీపట్టణమునకుఁ బోవుటయు వారువినిరి. ఇవియన్నియుఁ దమయుద్యమమున కనుకూలముగ నున్నవని సంతసించి, వెంటనే గోరీకి పృథ్వీశ్వరునిపైకి యుద్ధమునకురమ్మని వార్తఁబంపిరి. అంతకుముందే

పృథ్వీరాజుచేఁ బరాభవింపఁబడిన హాహులీరాయఁడు గోరీకిఁ జెప్పఁగలసినదంతయుఁ జెప్పెను. ఇఁక ఢిల్లీసింహాసనము తనకు దక్కినట్లుగనే సంతసించి—గోరీ, బలములనెల్ల సిద్ధముజేసికొని, స్థానేశ్వరముయొద్దఁ దన్నుఁగలిసికొనుమని భీమ జయచంద్రులకు వార్తఁబంపెను.

అక్కడఁ బృథ్వీరాజ్ సంగతినంతయు వినెను. గోరీ భీమ జయచంద్రుల సైన్యమంతయుఁ గలిసివచ్చినచోఁ బోరుటకష్టమని యుద్ధప్రయత్నములు విశేషముగఁజేసి, వెంటనే సైన్యసమేతముగా రమ్మని బావమఱఁదియగు సమరసింహునకు వార్తఁబంపెను.

పృథ్వీరాజు పంపినవార్తవిని సమరసింహుఁడు తన పుత్రుఁడయిన కల్యాణరాయనితోఁగూడ సైన్యసమేతుఁడై ఢిల్లికివచ్చెను. ఇంకను రావలసిన వారందఱునువచ్చిరి. పృథివీశ్వరుఁడొక్క సభగావించి వీరులతో గంభీరస్వరమున నిట్లు పలికెను. "యోధులారా! నాయెడల గౌరవభావముంచి గోరీని దాకనున్న నాకు సహాయమాచరింప వచ్చినందులకు మీకు నేనెంతయుఁ గృతజ్ఞుఁడను. ఇదివఱకు నాచే నేడుసారులోడింపఁబడిన గోరీ, మరల జయచంద్రుని ప్రేరేపణమున నాపైకెత్తివచ్చుచున్నాడు. ఇదివఱకు జరిగిన యుద్ధములకన్న నియ్యది ఘోరమై యొప్పునని నాయభిప్రాయము. అదియుఁగాక నాతని సైన్యమును, భీమచంద్రుల సైన్యమును గలిసినచో మనసైన్యముకన్న నధికముగనుండును. ఏదియెట్లున్నను మనలో రణమునకు వెనుదీయువారులేరు. క్షత్రియునకు

సంగ్రామమే మోక్షము. రణరంగమున కవతరించిన పిమ్మట శత్రువులఁగూల్చుటో లేక చచ్చుటో జరుగవలయును. ఈ యుద్ధముతో భారతదేశ స్వాతంత్ర్యము నశించుటో లేక శాశ్వతముగనుండుటో జరిగితీరవలయును."

ఈవిధమునఁ బృథ్వీశ్వరుఁడు పలికినయంతనే యా యోధాగ్రేసరుల భావములందొకవిధమైన యుత్సాహముతోఁ గూడుకొన్న నవశక్తియుదయించెను. వారందఱును బృథ్వీరాజుం జూచి, శక్తివంచన లేకుండ సమరమొనర్తుమని బాసలు జేసిరి. అంతటఁ బృథ్వీరాజు సమరప్రయత్నము లన్నియుఁ బూర్తిఁజేకొని యొకసుదినమున స్థానేశ్వరక్షేత్రమునకు బయలుదేరెను. అంతకుమున్నే గోరీయు, జయచంద్రభీములును స్థానేశ్వరము జేరియుండిరి. పృథ్వీరాజు బలములతో వచ్చి వారి నెదుర్కొనెను. ఉభయసైన్యములకును ఘోరయుద్ధము జరిగెను. ఇంతకుమున్నెప్పుడును నుభయపక్షముల వారును నీవిధముగఁ బోరియుండలేదు. కాని, చంచలచిత్తయగు సామ్రాజ్యలక్ష్మి పృథ్వీశ్వరుని విడచు దినములు వచ్చియుండుటచేత నాతని యోధులెల్లరును మడసిరి. సైన్యములోఁ జాలభాగము సమసెను. ఆహా! కాలమహిమ! భరతఖండమునఁ దనకెందును నెదురులేని శౌర్యమునఁ జరించుచు, ఢిల్లీ మహాసామ్రాజ్య లక్ష్మిఁ బరిపాలించుచుండిన పృథ్వీరాజు నేఁడుమిగుల దైన్య మందినాఁడు. విధి ప్రతికూలుఁడై యున్నప్పుడెవ్వరేమి సేయఁ గలరు?

అనుహాసూరుఁడు తాతార్ఖానను మహమ్మదీయునకుఁ జిక్కి బంధింపఁబడెను. "నేను గోరీని ఏడుసారులు బంధించి విడిచిపెట్టితిని. ఈయుపకారమునైనఁ దలంచి నన్నువిడువు" మని పృథ్వీరాజు కోరెను. తాతార్ఖానుఁడు పృథ్వీరాజును గోరీయొద్దకుఁ దీసికొనిపోయెను. పృథ్వీరాజుచే నవమానింపఁబడి యింటికిగుట్టంతయు నిచ్చిన స్వామిద్రోహియగు హాహూలీరాయుడును, జయచంద్రభీములును, గోరీయొద్దనుండిరి. వారందఱును పృథ్వీరాజు ననేక విధముల దూరిరి. కఠినహృదయుఁడైన గోరీ పృథ్వీరాజుగుడ్లు పీకించి కాళ్లకులోహపు జేడీలను వేయించెను. తరువాత గోరీ విజయలక్ష్మిని వరించి నందులకు సంతసించుచు బంధింపఁబడియున్న పృథ్వీరాజును వెంటఁబెట్టుకొని ఢిల్లీనగర మాక్రమించుటకు వెడలెను. ఇంతకుమున్నె పృథ్వీరాజునకుఁ గలిగిన దుస్థితి ఢిల్లీయందున్న వారికిఁ దెలిసెను. ఇచ్ఛనీకుమారి, సంయుక్త మొదలగు నంతఃపురకాంతలు గోరీరాక విని తమ దేహముల నగ్నిహోత్రునకాహుతిఁ జేసిరి. గోరీవచ్చి ఢిల్లీ నాక్రమించుకొనెను. పృథ్వీరాజు కారాగృహమున బంధింపబడెను. ఢిల్లీయందుఁ గోరీ కొన్నిదినములుండి, కుతుబుద్దీన్ అనువానిని రాజప్రతినిధిగా నేర్పఱచి తన యన్నయగు గ్యాసుద్దీనును జూచుటకు గజనీపట్టణమునకుఁ బోయెను.

శహాబుద్దీన్ గజనీపట్టణమునఁ గొన్నాళ్ళుండి మరల ఢిల్లీకివచ్చి యేమి యాలోచించెనోగాని కనోజిపైకి దాడివెడలెను. ఈకనోజపురాధీశుఁడే జయచంద్రుఁడు. తొలుత గోరీకి

హిందూదేశముపై నాశపుట్టించినవాఁడే యీతఁడు. అట్టి జయచంద్రుని మీఁదకే యాగోరీ వెడలెను. అప్పుడు జయచంద్రుఁడు ఢిల్లీరాజ్యవినాశమునకై తానొనర్చిన దుష్కార్యమునకై వగచి, బ్రదికియుండి లోకుల మొగముజూచుటకన్న మరణమే శ్రేయమని తలంచి, గోరీని యుద్ధమునఁ దాకుటకుఁ బ్రయత్నములేమియుఁ జేయక, నదిలోఁబడి దేహత్యాగముఁ జేసెను. ఆతని యంతఃపురస్త్రీలుగూడ నగ్నింబ్రవేసించి ప్రాణములఁబాసిరి. జయచంద్రునకు దేశద్రోహకార్యమునందుఁ దోడ్పడిన భీమునకుఁగూడ నిట్టిగతియే పట్టినదని చెప్పవచ్చును.

ఇఁక మనము పృథ్వీరాజుంగూర్చి విచారింతము. ఆతఁడు తన పూర్వస్థితికి వగచుచు గాలము గడపుచుండెను.

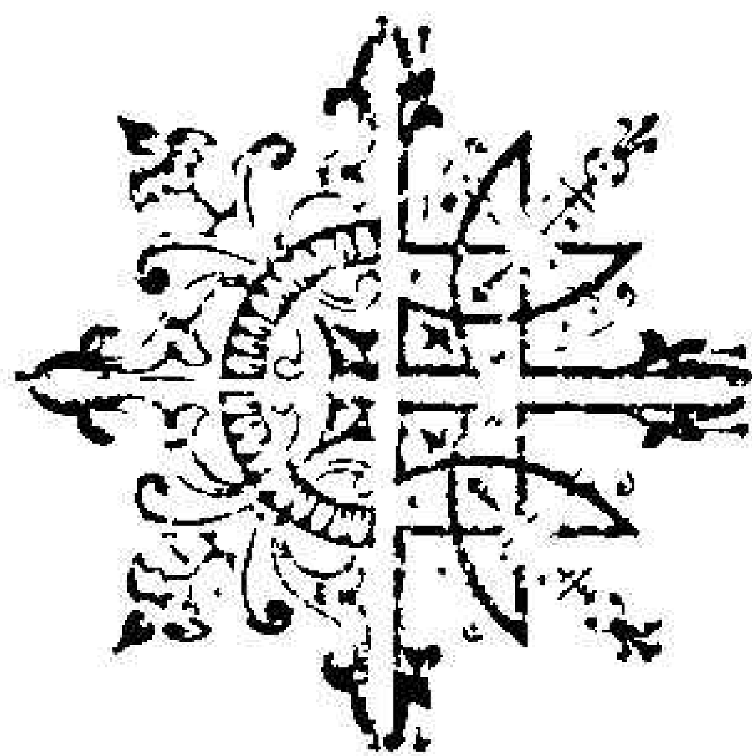
చాందభట్టు:— ఈతఁడు పృథ్వీరాజున కాస్థానకవియై యుండుటయేగాక, ప్రాణసఖుఁడుగూడనై యుండెను. ఈకవి "పృథ్వీరాజసారా" యను గ్రంథమును రచించెను. ఈతఁడు పృథ్వీరాజు చెఱఁజిక్కిననాటనుండియు, నాతని నెట్లయిన విడిపించుటకుఁ బ్రయత్నించుచుండెను. ఆకారణమున నాతఁడెట్లో గోరీసంస్థానమునుజేరి, తన కవిత్వముచే నాతనిని వశముఁజేసికొని, చనువుగా వర్తించుచుండెను. ఇట్లు కొన్నాళ్ళు జరిగిన పిమ్మట చాందభట్టు గోరీ యనుమతినివడసి కారాగృహమున నున్న పృథ్వీరాజును జూడఁబోయెను. చాందభట్టుయొక్క అడుగుల చప్పుడు విని పృథ్వీరాజు "ఎవరు వా"రని యడిగెను. భట్టు దుఃఖమును బట్టఁజాలక నేనని ప్రత్యుత్తరమిచ్చెను. కంఠ

స్వరమునుబట్టి యాతఁడు చాందభట్టని గ్రహించి, పృథ్వీరా జాతనిని గౌఁగలించుకొని విలపించెను. భట్టు "మన మిరువుర మును త్వరలోనే విముక్తినందఁగలుగుదు" మని చెప్పి, యచ్చోటు వాసెను.

ఒక దినమున గోరీసభలో ధనుర్విద్యాప్రావీణ్యమును గూర్చి ప్రశంస వచ్చెను. అప్పుడు చాందభట్టు గోరీతో "పృథ్వీరాజు కన్నులు లేనివాఁడైనను శబ్దమునుబట్టి బాణము వేయు"నని చెప్పెను. వెంటనే గోరీ పృథ్వీరాజుయొక్క శర సంధానచాతుర్యముఁ జూడవలయునని యాతనిని రమ్మనమని వార్తఁ బంపెను. "నేను నా పూర్వదుస్తులును, నావిల్లును ధరించినఁగాని సభకు రాఁజాల"నని పృథ్వీశ్వరుఁడు ప్రత్యుత్తరమం పెను. అంతట గోరీ పృథ్వీశ్వరుఁడు గోరిన ప్రకారమాతఁడు ధరించు దుస్తులును, విల్లును బంపెను. పృథ్వీరాజు వానిం ధరించుకొని, ముందు సేవకుఁడు త్రోవఁజూప సభాస్థలము నకు వచ్చెను. తన విముక్తికొఱకు చాందభట్టేదో యొక మాయను బన్నినాడని యాతఁ డూహించెను. గోరీ, పృథ్వీ రాజు ననేకవిధములఁ బొగడి, విలువిద్యయందున్న నేర్పును జూపుమని యడిగెను. చాందభట్టు పృథ్వీరాజుతో " గోరీ శబ్దమునుబట్టి యాస్థానమున బాణము తగులునట్లు ప్రయో గింపు" మని పలికెను. సభ్యులెల్లరును పృథ్వీరాజుయొక్క శర నైపుణ్యమును జూచుట కుత్సాహులై యుండిరి. చాందభట్టు పృథ్వీరాజు సమీపమునకుఁబోయి నిలిచెను. పృథ్వీరాజు శర మును సంధించి నిలిచెను. గోరీ యొకచోట 'టకటక' యను

శబ్దము చేసెను. వెంటనే పృథ్వీశ్వరుఁడు శరము విడిచెను. సింహాసనమున నున్న గోరీ 'హా! చచ్చితి' నని పలుకుచు నేలఁ బడి ప్రాణములు విడిచెను. ఆక్షణముననే చాందభట్టు, పృథ్వీ రాజులు కత్తులచేఁ బొడుచుకొని ప్రాణములఁ బాసిరి.

ఇంతటితోఁ బృథ్వీరాజు చరిత్ర ముగిసినది. "హా! ఢిల్లీ సామ్రాజ్యలక్ష్మీ! భారతీయవీరభుజాపీఠిపైఁ దాండవించిన దినములు పోయినవి. సమస్తైశ్వర్యమును గోల్పోయి, కీర్తి మాత్రావశిష్టవై, చరిత్రకారులచే నీపూర్వస్థితి వినవలసిన యదను వచ్చినది!"

3. అక్బరు.

భారతవర్షేతిహాసంబున జాతీయజీవనభావనముఁ గల్పించుటకుఁ బాటుపడిన మహాపురుషులలో నక్బరుచక్రవర్తికి నగ్రపీఠ మీయవచ్చునని నొక్కి వక్కాణింపవచ్చును. హిందూ మునల్మానులు లేక దేశస్థులనియు, నిరంతరము సోదర భావమును మెలంగవలయుననియు, వారివారి మతాచార భేదములు రాజకీయ వ్యాపారమున కాటంకము గలుగఁజేయవనియుఁదలంచి హిందూమహమ్మదీయసమ్మేళనము ప్రజలయందుఁ బ్రవేశపెట్టి, యక్బరు కొంతవరకు కృతార్థుఁడై మహాపురుషులలో నొక్కఁడుగఁ బరిగణింపఁబడినాఁడు. భరతవర్ష మహోద్ధారణకై పాటుబడు ప్రతి మనుజుఁడును నక్బరు మార్గములను మఱువకయుండునుగాక!

ఆసియాఖండమధ్యమున సమర్కాండను నగరమునకు సమీపమున ‘షెర్సెబ్జు’ అను పురమొకటి కలదు. ఇచ్చట మొగలాయివంశమున తైమూర్లంగను నొక యోధుఁడు

జనించి, స్వశక్తిచే దిగ్విజయంబొనర్చి, యాసియాఖండమున సర్వస్వాతంత్ర్యచక్రవర్తిపదము నధిష్ఠించి 1405 వ సంవత్సరమున దివం బలంకరించెను. ఇతని తరువాత నాల్గవవాడగు 'మిర్జా' యనునతఁడు రాజ్యాధికారుఁడగునప్పటికి 'కోకండు' అను నొక రాష్ట్రముమాత్రమే మిగిలియుండెను. ఈతనికి జనించినవాఁడే బేబరు. తండ్రి చనిపోవునప్పటికీతఁడు చిన్నవాఁడై యుండెను. సమయ మెఱింగి రిపులు దేశమును ముట్టడించిరి. ధైర్యచిత్తుఁడైన బేబరు చలింపక, యొక దిట్టమైన కోటలోఁబ్రవేశించి, శత్రుసైన్యము లపరిమితముగనుండుటచే వారితో సంధిఁ జేసికొనుటకై తలంచుచుండెను. ఇంతలో శత్రువులే తమలోఁదాము కలహించి దేశమును విడిచిపోయిరి. శత్రుబాధ తప్పెనుగదాయని బేబరు, తన చిన్నరాజ్యమును బాగుజేసికొని, యితరరాజ్యముల జయించుటకు బయలుదేరెను; కాని, దురదృష్టుఁడగుటచే నీకలహములందుఁ బరులచే నోడింపఁబడి తన రాజ్యమును గూడఁ గోలుపోయెను. కొన్నిదినములు కష్టములకులోనై యుండి, మరలఁ బరాక్రమమున విజృంభించి కాబూలును బట్టుకొని, యచ్చటనుండియే దేశముపైఁబడి, దానిని జయింతునాయని తగిన సమయముసకై వేచియుండెను.

ఇట్టి సమయమున భరతవర్షమంతఃకలహములకు లోనైయుండెను. ఇబ్రహీంఖానుఁడనునతఁడు ఢిల్లీ రాజ్యమేలుచుండెను. పరిపాలనమునందీతఁడసమర్థుఁడు. ఈతని కెందఱో విరోధులుండిరి. అందు పంజాబునకు నాయకుఁడైన దౌలతులోడీ

యనునతఁడు, బేబరునకు రహస్యముగా నిబ్రిహీంఖానుని విష యమై తెలిపి, ఢిల్లీపై దండెత్తుమనివార్తఁబంపెను. ఎరకై వేచి యున్న సింగమువలెనున్న బేబరు, అదియే తగినసమయమని తలఁచి, తనబలముల ఢిల్లీపై కినడపి, యిబ్రిహీంఖానుని బరా జితునిఁజేసి, సింహాసనమాక్రిమించెను. అతఁడు క్రిమముగా నుత్తరహిందూస్థానమంతయు వశముఁజేసికొని, మొగలాయి రాజ్యమునుస్థాపించి, యనక్రిపరాక్రిమమున నిరంకుశముగ రాజ్యమేలి, లోకైకవీరుఁడని యశమంది 1530 సంవత్సరమున గీర్తిశేషుఁడయ్యెను.

బేబరుయనంతరము నీతనిపుత్రుఁడగు "హుమయూను" రాజ్యపీఠమధిష్ఠించెను. తండ్రివలె నీతనియందన్నిగుణములు నుండెనుగాని రాజ్యపాలనమునందు మాత్రి మసమర్థుఁడు. 1540 సంవత్సరములో నీతఁడు "షర్ఖాస్" అను మహమ్మదీయ వీరునిచే "బక్సారు, కనోజి" యుద్ధములయందోడిపోయి రాజ్యచ్యుతుఁడై దేశమువిడిచి పాఱిపోయి, సింధునదీతీరమున గోహిళిపట్టణమునఁ దన మారుతమ్మునియింటఁ గొన్నాళ్లుం డెను. శత్రువులీతనిని వెన్నంటి వచ్చుచున్నారని తెలిసి, యాతఁడచ్చోటువాసి, భార్యతోగూడ నమరకోటకరిగెను. భార్య నిండుచూలాలగుటచే నిచ్చటఁ బురుడు వెళ్లబుచ్చుకొనఁదలఁచి వేచియుండ 1542 సంవత్సరము అక్టోబరు 15 తేది ఆదివారమునాఁడు మన కథానాయకుఁడగు నక్బరుజనించెను. కుమారోదయమువలన హుమయూనుకష్టములు గట్టెక్కలేదు. ఈతఁడు 1543 సంవత్సరమున సతీసుతులతో సింధు

దేశము విడిచి కాంధారమునకు వెడలెను. మార్గమధ్యమందుం డఁగా హుమయూన్ సోదరుఁడైన "అస్కారీ" యను నతఁడు సైన్యముతోఁ దన్నుఁ జంపుటకు వచ్చుచున్నాఁడని యెఱింగి, పసిబాలుని నెండలలోను, మంచులోను గొనిపోవుట యపాయమని యూహించి, వానిని దన గుడారమునందే యుంచి, యర్ధరాత్రిసమయమున నాతఁడు భార్యతో నాస్థలము విడిచెను. అస్కారీవచ్చి హుమయూన్ దొరకనందులకు విచారించి గుడారమునందున్న బాలునిజూచి, యానందమందుచు గాంధారమునకుఁ గొనిపోయెను. అస్కారియు నతనిభార్యయు నక్బరును గన్నకొడుకువలెనే ప్రేమతోఁ జూచుచుఁ బోషించుచుండిరి. అక్బరీవిధముగా నొకసంవత్సరము పెరిగెను. హుమయూను దేశదేశములు దిరిగి, తన స్నేహితులసహాయము వలనఁ గొంతసైన్యమును సంపాదించి, యాఫ్గనిస్థానమును ముట్టడించెను. ఇందులకు "అస్కారి" భీతినొంది, హుమయూన్ తన కుమారు నెట్లయినఁ గొనిపోవునని తలంచి, వానిని దన మేనత్తయగు ఖాంజడాబేగము (బేబరుతోఁబుట్టువు) స్వాధీనము జేసి కాబూలునకుఁ బంపివేసెను. అస్కారి తమ్ముఁడగు కమ్రాను కాబూలుకోటను గాపాడుచుండెను. ఖాంజడాబేగు మక్బరునతిగారాబముతోఁ బెంచుచుండెను. కాని, యిది విశేషకాలము జరుగలేదు. హుమయూను కాంధారదుర్గమును దన స్వాధీనము జేసికొనెను. ఈ కారణమున కమ్రాను కాబూలుకోటను రక్షించుకొనుటకు భయమంది, ఖాంజడాబేగము నందు నమ్మకము లేకపోవుటచే నక్బరును నమ్మకమైన యొకని

వశము జేసి, హుమయూనును బెదరించి రాజ్యరక్షణము జేసి కొనఁదలంచెను. కాని, హుమయూనునకు మంచిరోజులు వచ్చుటంజేసి, యాతఁడు సేనలతోవచ్చి కాబూలుదుర్గమును ముట్టడించెను. కమ్రాను పాఱిపోయెను. శత్రువులు పాఱిపోయినను బుత్రుఁడు చిక్కినందులకు హుమయూను సంతోషించుచు బుత్రసహితముగా "కిలజాఫర్" అను నగరమునకుఁ బోవ బయలుదేరెను. మార్గమధ్యమున నాతఁడు జ్వరబాధాపీడితుఁడై ప్రయాణము సాగించుటకు వీలులేనిస్థితియందుండెను. ఇంతవఱకును నాతనిచే బోషింపఁబడుచున్న సేవకులు కమ్రానును జేరుటయేగాక, యక్బరుకుమారునిఁగూడ నాతని వశముఁజేసిరి. దేహమునకు స్వస్థతగలిగినయంతనే, హుమయూన్ తనయొద్దనున్న సేనలతో మరల కాబూలునకు బయలుదేరెను. కమ్రాను మరల వచ్చి హూమయూనుందాకి ఘోరముగఁబోరాడెనుగాని కాబూలుకోట సంపూర్తిగహుమయూనునకుఁ జిక్కుటంజేసి, కమ్రాను భయమంది యక్బరు నచ్చటనే విడిచి పాఱిపోయెను. కాబూలునకుఁ బశ్చిమభాగమునఁ గొన్నియల్లరులు కలుగగా వానినడంచుటకు, హుమయూన్ బయలుదేరుచు 8 సంవత్సరముల వయస్సుననున్న యక్బరును తనగురుఁడగు ఖాసింఖాన్ అను వాని పరము జేసి వెడలెను. ఈసందర్భమున కమ్రాను మరల కాబూలుపై దండెత్తి అక్బరును ఖైదీగాఁగైకొనెను. హుమయూనునకీవార్త తెలిసి దురాగ్రహావేశుఁడై వచ్చి "ఘూతరుగార్డ"ను స్థలమున కమ్రానుందాకి జయము గాంచెను. కమ్రాను పాఱిపోయెను.

సేవకులక్బరుందెచ్చి హుమయూనునకొసంగిరి. తరువాతఁ గొన్నాళ్లకు హుమయూను—కమ్రాను—వాని సోదరుఁడ యిన అస్కారిని బట్టుకొని మక్కాకుఁబ్రవాసమంపెను.

ఇట్లు సోదరులవలన బాధలను దప్పించుకొని హుమయూను తన పూర్వరాజ్యమును మరల సంపాదింపనెంచి, తొలుత కాశ్మీరమును జయించి, సింధునదిందాటి పిషావరు కోటను బలపఱచుకొని, యచ్చటనుండి ఢిల్లీకోటను బట్టుకొనుటకై ప్రయత్నించుచుండెను. ఇంతకుమున్న హుమయూను నోడించి, బేబరుచే నార్జింపఁబడిన రాజ్యమంతయు నాక్రమించుకొని పాలించిన షర్ఖానుఁడు మరణించెను. ఇతని తరువాత సికిందరు పరిపాలనమున నసమర్థుఁడై రాజ్యము నంతయుఁ బోగొట్టుకొనునంతటి దుస్థితినుండెనని యెఱింగి, హుమయూను తన సేనలఁబురికొల్పుకొని యాతనిపైకి వెడలెను. సికిందరు సేనలకును, హుమయూను సేనలకును “సరహిందు” అను ప్రదేశమున గొప్పయుద్ధము జరిగెను. హుమయూనునకు ముఖ్యస్నేహితుఁడును, సేనానాయకుఁడునైన బైరంఖానుఁడు సికిందరును సంపూర్తిగ నోడించెను. అంతట హుమయూను దానింతనుమున్న గోల్పోయిన రాజ్యము మరల లభించినందులకు సంతసించుచు ఢిల్లీపురమును బ్రవేశించి, వెంటనే పంజాబు, రోహిల్ ఖండ్, ఆగ్రాలను స్వాధీనము జేసికొనెను.

ఈసమయమున “హేము” అను హైందవుఁడు బంగాళమును దనవశము జేసికొని, ఢిల్లీపై దండెత్తఁ దలఁచుచుండెను. ఓడిపోయిన సికిందరు మరల పంజాబును జేరి సైన్యము

లఁజేర్చుకొనుచుండెను. ఈవార్తలువిని హుమయూను ఢిల్లీ యందేయుండి, యక్బరు బైరాంఖానులను సికిందరును దాకఁ బంపి, తాను హేమురాకకై వేచియుండెను.

అక్బరు బైరాంఖానునితో 1556 సంవత్సరము జనవరి నెలలో సరహిందు పురమునుజేరి, సికిందరును వెంటాడింపఁ దలంచుచుండఁగా ఢిల్లీయందు హుమయూను మేడమెట్లపై నుండి జారిపడి మృతినొందెనను వార్తవచ్చెను. వెంటనే బైరంఖానుఁడు అక్బరును చక్రవర్తిగాఁ బ్రకటించెను.

—: పా ని ప ట్టు :—

ఈ పానిపట్టు పురాణ ప్రసిద్ధినందియుండుటయే గాక చరిత్ర సంబంధమునఁగూడ మిగుల విఖ్యాతినందియున్నది. ఈప్రదేశమున 1526 సంవత్సరమున జరిగిన యుద్ధమున జయము గలుగుటచేతనే బేబరు ఢిల్లీరాజ్యము నాక్రమించు కొనఁగలిగెను. మరల నిచ్చటనే హేము 1556 సంవత్సరమున అక్బరుందాకి యపజయమందెను.

అక్బరు కలనూరియందుండఁగా హుమయూను మరణ వార్త తెలిసెను. తరువాత నీతఁడు సికిందరును వెంటాడించు చుఁబోయి మాలుకోటయందుండెను. ఇక్కడ నీతఁడుండఁగా హుమయూన్ మరణముచేఁ గాబూలున నల్లరులు సంభవించె నని విని వానిఁ డఁగద్రొక్కుటకు వెడలెను.

అక్కడ హేము దుర్వారబలుఁడై యాగ్రాను ముట్ట డించి, ఖడ్గముతో నవసరములేకుండనే యాపురమును స్వాధీ

నము జేసికొని, ఢిల్లీపై దండువిడిచి, హుమయూనుచే నచ్చట నుంచఁబడిన తార్దీబేగునోడించి యాపురమునుగూడఁ దనవశముజేసికొనెను. ఈవార్త యక్బరు శ్రవణములఁబడిన యంతనే, బాలుఁడైనను ధైర్యసాహసములతో నొప్పునాతఁడాలోకసభఁ జేసి, యందలివారిని గర్తవ్యము విచారింపుఁడని పలికెను. "ఇప్పుడు హేముపైకిఁబోవుట మానివేసి, కాబూలుతో నిలుకడ కుదుర్చుకొందము"మని కొందఱు పలికిరి. బైరంఖానుఁడు మాత్రమందులకు సమ్మతింపక, హేముతోఁబోరాడి యతనిని బరాజితునిజేసి, ఢిల్లీనాక్రమించుకొనుట మంచిదని నుడివెను. అక్బరు బైరంఖానుని వాక్యములకు సమ్మతించి సేనలనాయత్తపఱుపుమని చెప్పెను. సేనలను సిద్ధముఁజేసికొని యక్బరు బయలుదేరి సరహిందు అను పురమును వశము జేసికొనెను. హేముచే నోడింపఁబడిన తార్తారీబేగు హతశేషులయిన వారితోవచ్చి యక్బరును గలసికొనెను. బైరంఖానుఁడు తార్తారీబేగును దన గుడారమునకుఁ బిలిపించి రహస్యముగఁ జంపించెను. మతవైషమ్యమే యిందులకుఁ గారణమని చెప్పుదురు. అక్బరు రాకవిని హేము సేనలతో ఢిల్లీకి 15 మైళ్లు దూరమున నున్న పానిపట్టువద్దకు వచ్చియుండెను. అక్బరును 1556 సంవత్సరము నవంబరు 5 తేదీని పానిపట్టునకుఁ జేరెను. అక్బరు హేములకు దారుణమైన సంగ్రామము జరిగెను. ఈరణంబున షాకులీయను తురుష్కుఁడు హేమును తఱిమి పట్టుకొని బైరంఖానున కప్పగించెను. బైరంఖానుఁడు ప్రాణావశిష్టుఁడైయున్న హేమును నక్బరునొద్దకుఁ దీసికొనివచ్చి "ఈతనిపై నీఖడ్గకౌశ

ల్యము జూపు" మని చెప్పెను. అక్బరు బైరంఖానునిఁజూచి "ఈతఁడు మనచేతికిఁ జిక్కినాఁడు. ఈతనిం జంపఁదగు" దని పలికెను. క్రూరచిత్తుఁడగు బైరంఖానుఁడు హేమును దన ఖడ్గముతో నఱికివైచెను. బైరంఖానునియందున్న భయభక్తులచే నక్బరేమియు సేయలేకపోయెనుగాని తన ధర్మపరిపాలనమున నిట్టి యకార్యము జరిగెనని యతఁడు బ్రతికియున్నంతవఱకు విచారించుచునే యుండెను. తరువాత నక్బరు పరివార సమేతుఁడై ఢిల్లీనగరంబుఁ బ్రవేశించి రాజ్యాభిషిక్తుఁడయ్యెను.

రాష్ట్రనిర్మాణము.

రాష్ట్రనిర్మాణముఁ జేయఁదలఁచినచో రాజ్యసంపాదన కావలసియుండును. అక్బరు ఢిల్లీయందు సింహాసనాసీనుఁడగునప్పటికి, హిందూస్థానములోఁ జాలభాగము చిన్నచిన్న సంస్థానాధీశ్వరులకు లోబడియుండెను. బంగాళము, బేహారు మొదలగు ప్రదేశములు అఫ్గనులచేఁ బాలింపబడుచుండెను. దక్షిణపశ్చిమహిందుస్థానము సర్వస్వతంత్రులయిన రాజులచే నేలఁబడుచుండెను. పంజాబు మొదలగు కొన్నిప్రదేశములు మాత్ర మక్బరునకు లోబడియుండెను. ఇందు పంజాబుమాత్ర మక్బరునకు లోబడియుండినను సంపూర్ణముగ స్వాధీనము కాలేదు. ఇంతకుమున్న అక్బరుచే నోడింపఁబడిన సికందరు మానుకోటను నివాసముగాఁ జేసికొని క్రమక్రమముగా పంజాబు నాక్రమించుచుండెను. ఈసమయమున నక్బరు సైన్యసమేతుఁడై జలంధరుపట్టణమునయున్న [illegible]

బోయెను. సికిందరు మానుకోటకుఁబోయి డాగెను. అక్బరు ఆరుమాసములు మానుకోటను ముట్టడివేసియుండఁగా సికిందరు సంధికి వచ్చెను. సికిందరు కుమారునిఁ దనయొద్దనుంచుకొని, యక్బరాతనిని బంగాళమునకుఁ బొమ్మని విడిచిపెట్టెను.

1558 సంవత్సరములో నక్బరు ఢిల్లీ ప్రవేశించి బైరంఖానుని వచనముల ననుసరించి రాజ్యపరిపాలనము సేయఁదొడఁగెను. కాని, బైరంఖాను నెట్లో వదలించుకొనవలయునని మాత్ర మతఁడు తలంచుచుండెను. బైరంఖానుఁడు క్రూరమనస్కుఁడు. అక్బరున కిష్టులయినవారితోఁ గలహించుచుండును. ఒక్కసారిగ బొమ్మని చెప్పినచో నాతఁడేమి దారుణకృత్యము సేయునో యని యక్బరు భయమందుచుండును. అదియుంగాక తండ్రిపోయినప్పటినుండియు జాగరూకతతోఁ గాపాడి, యక్బరును ఢిల్లీసింహాసన మధిష్ఠింపఁజేసినది బైరంఖానుఁడే. అందుచేత నాయుపకారము నెట్లు మఱతునాయని యక్బరొకొక్కప్పుడు తలంచుచుండును. కాని, బైరంఖానుని క్రూరకార్యము లెక్కువయయ్యెను. అందుచే నక్బరు క్రమముగా బైరంఖానునిచేతనున్న యధికారమును తగ్గించి “రాజ్యసంబంధమయిన విషయములన్నియు నింతటినుండి స్వయముగా నెఱవేర్తుననియుఁ, దన చేవ్రాలులేని యేయుత్తరువులును జెల్లఁగూడ”దనియు రాష్ట్రమున బ్రకటించి బైరంఖానునకు “ఇంతటినుండి రాజ్యపరిపాలనము నేను చూచుకొందును. నీవు కోరినట్లు మక్కాయాత్ర కరుగవచ్చును. నీవ్యయమునకై తగిన యేర్పాటుచేయుదు”నని లేఖ వ్రాసెను.

బైరంఖానుఁడీయుత్తరముఁ జూచి వెంటనే బయనా
ణమున కరిగి, యచ్చట నక్బరుచే ఖైదులోనుంచఁబడిన
రిని విడిచి, యక్బరుపైఁ గుట్రఁ బన్నసాగెను. అక్బరీ
గతి విని యచ్చటకు వెడలఁగా బైరంఖానుఁడు శరణుఁ
ందెను. అక్బరు వానిని గరుణించి మక్కాకుఁబంపివేసెను.
ట్లు బైరంఖానుని వదలించుకొని, యక్బరు రాష్ట్రనిర్మాణ
మునకుఁ దగిన ప్రయత్నములు సేయఁదొడంగెను. స్వమతా
వేశప్రవిష్టులగు మహమ్మదీయులకు హిందువులతో సఖ్యము
గలిగించవలయుననియు భరతవర్షపు జనులలో న్యాయము,
దయ, సౌభ్రాతృత్వము, స్వాతంత్ర్యముఁ గలుగఁజేయవల
యుననియు నాతఁడు తలంచెను. దీనికై యాతఁడు దేశము
నంతయు జయించి, జనుల నందఱిని నొకశాసనముక్రింద
నిలుపనెంచెను.

యుద్ధములు.

ఈపైఁ జెప్పఁబడిన యుద్దేశములతో అక్బరు 1562 సంవ
త్సరమున మాళవదేశముపైఁ దాడివెడలెను. విశేషశ్రమనం
దకుండ దానిని స్వాధీనము జేసికొని, యాపై సంవత్సరమున
యోధపురరాజును భీమసంగ్రామమున నోడించి, తన పరా
క్రమశౌర్యములు ప్రపంచమునకు వెల్లడిఁజేసెను. అక్బరుచే
నోడింపఁబడిన రాజులందఱును గలిసి మాళవేశ్వరుని సహాయ
మును గొని మరల మాళవమును సంపాదించుకొనిరి. కాని,
యక్బరు వెంటనే యధికసైన్యమును రావించి, వారి నెల్లర
నోడించి పదభ్రష్టులఁ జేసెను. ఈసమయమున వారికేవిధమైన

మార్గము దోచక యక్బరు శరణుబొందిరి. అక్బరు వా
కరుణించి యభయమొసఁగి, యున్నతపదవులందు నిలిపె
తనచే నోడింపఁబడిన వారి కాతఁడు తన యాస్థానమ
నున్నతోద్యోగములనిచ్చి, యనేకవిధముల గౌరవించి, మై
నెఱపుటంజేసి, యాతనితోఁ బోరాడఁదలఁచిన వారుగూ
బోరాటముమాని విధేయులై, యాతనిని రాజాధి రా
నంగీకరించెను.

పంజాబునకుఁ బశ్చిమదిక్కునను న్న "కాకస్లు" అన్న
నొక తెగవారు కలహింపఁగా నక్బరు వారిపై కరిగి, యాకల
హము నడంచివేసెను. 1564 సంవత్సరమున నలహాబాదు
ప్రాంత దేశమునకు దండువెడలి మార్గముననుండు చూనారు
వశము జేసికొని, మాండూపట్టణముమీదికి నడచెను. ఈ
మాండూ నవాబు తన పుత్రికలలో నొకతెను నక్బరునకుఁ
గానుకగా నర్పింపఁగైకొని, యాగ్రాకువచ్చి తన పేరు శాశ్వ
తముగా నిలుచునట్లొక కోటఁగట్టించెను. దీనిఁగట్టించుట కెని
మిది సంవత్సరములు బట్టెనని చెప్పుదురు. ఈసంవత్సరాంత
మున నచ్చటచ్చట గలిగిన చిన్న కలహముల నక్బరణఁచి
వేసెను.

ఇప్పటికిఁ దూర్పురాష్ట్రమంతయు నక్బరునకు వశమై
శాంతముగ నుండెను. ఇప్పుడాతఁడు తన దృష్టిని రాజపుత్ర
స్థానముపై నిలిపెను. రాజపుత్రులు సామాన్యులుగారు. అద్వి
తీయ పరాక్రమోపేతులు. రణరంగ ప్రవీణులు. రసపుత్ర
సంస్థానములయందెల్ల మీవారు గొప్పది. దానికి పేరాగ్రోస

రుఁడగు నుదయసింహుఁడధిపతియై యుండెను. అరిజనాభేద్యమగు చిత్తూరు దుర్గమొక వీరునిచేఁ గాపాడఁబడుచుండెను. అక్బరీచిత్తూరుపైకి దండెత్తివచ్చి కోటముట్టడించెను. రసపుత్ర వీరుల శౌర్యమున కాతఁడద్భుతమందెను. ఎట్టకేలకు జయలక్ష్మి యక్బరునే వరించెను. అక్బరు సంతసించుచు నాగ్రాకు వచ్చి, వర్షాకాలమగుటచే విశ్రాంతిఁదీసికొని, మరల బయలుదేరి జయపురము, రతంబారుకోటలను ముట్టడించి యాసంస్థానాధీశ్వరులను వశము జేసికొనెను. ఈసంవత్సరమున నాతఁడు ఫత్తెపూర్ సిక్రీయను నొక పట్టణమును గట్టించెను. ఈసంవత్సరముననే యాతఁడు గుజరాతును జయించెను. ఈతనికిఁ బుత్రుఁడుగూడఁ బుట్టెను. ఆతనిపేరు సలీము. ఈకుమారుని తల్లి యోధపుర సంస్థానాధీశ్వరుని పుత్రిక. బికనీరు రాజ్యాధిపతిగూడఁ దనపుత్రికను నక్బరునకిచ్చి వివాహముఁజేసెను.

1572 సంవత్సరమునఁ గొన్ని కలహములు గలుఁగగా నక్బరు వానిని వారించెను. ఈతఁడు కేవలము యుద్ధమునందాసక్తిచే యుద్ధము చేయలేదు. దేశమంతయు నొక ప్రభుత్వముక్రింద నిలువఁబెట్ట వలయుననియు, జాతీయమైక్యత స్థాపింపవలయుననియు నీతని యుద్దేశము. ఈతఁడు యుద్ధములకరిగినప్పుడు మార్గమధ్యమున నున్న గ్రామములకుఁ గాని, ప్రజలకుగాని యేవిధమైన హానియుఁ గలుగఁజేసి యెఱుఁగఁడు.

ఈతఁడు బంగాళముపై దండెత్తి విజయము గాంచెను. 1574 సంవత్సరాంతమునకు హిమాలయ వింధ్యపర్వతములకు మధ్యనున్న హిందూస్థానమంతయు నీతని వశమయ్యెను.

బంగాళా దండయాత్రయందు ఈతని దాడికోడి పాటిపోయిన దాడుఖా నసువానిని 1575 సంవత్సరమునఁ బట్టుకొని యాతని యెడల దయాంతరంగుఁడై ఒరిస్సా రాజ్యమునకుఁ బ్రతినిధిగాఁ బంపెను. కాని, యచ్చట నాతఁడు మరల నేదో కుట్రఁబన్నుటచే మొగలు సేనానాయకునిచేఁ జంపఁబడెను.

1577 సంవత్సరములో రాజపుత్రస్థానమున నల్లరులు ప్రారంభమయినవి. చిత్తూరు రాణాతురుష్కులతో సంబంధ బాంధవ్యములంగీకరింప తిరుగఁబడెను. యోధపురరాజు మొద లగువారు అక్బరుతో బాంధవ్యము నెఱపి మహోన్నత పద వులనందియుండిరి. 1568 సంవత్సరమున నక్బరుచే నోడింపఁ బడిన మీవారు రాణాయగు నుదయసింహుఁడక్బరుతో బాం ధవ్యము నంగీకరింపక, తన కులధర్మము నిలుపుకొనుటయే విధ్యుక్తధర్మమని తలంచి, రాజ్యమును ద్యజించి యరణ్యముల కరిగి 1572 సంవత్సరమున మరణమందెను. ఈతని పుత్రుఁడే ప్రతాపసింహుఁడు. ఈతఁడు తన తండ్రియొక్క పట్టుదలను, మతమును విడువక, కమల్‌మీరుకోటను దనకు ముఖ్యస్థాన ముగఁ జేసికొని, తండ్రి కోల్పోయిన రాజ్యమును మరల నార్జించుటకుఁ బ్రయత్నించుచుండెను. ఈవార్త అక్బరువిని ప్రతాపునిపైకి వెడలెను. అక్బరు ప్రతాపులకు "హాల్దిఘాట్" అను ప్రదేశమున 1577 సంవత్సరమున యుద్ధము జరిగెను. ఇందు రాణా యోడిపోయి యారవల్లీ పర్వతప్రాంతములకు బోయెను. అక్బరు మీవారు నాక్రమించుకొనెను.

1582 సంవత్సరమున కాబూలునకుఁ బ్రతినిధిగానున్న యక్బరు తమ్ముఁడగు హాకీంమీర్జా కలహింపఁగా నక్బరరిగెను. మీర్జా యన్నను క్షమాపణ కోరెను. అక్బరు కగుణించి యాతనిని యథాస్థానమునందే యుంచెను.

1584 సంవత్సరమున అక్బరు పత్తిపూరునందుండి యచ్చటచ్చటఁ గలిగిన కలహముల నడంచెను.

1587 సంవత్సరములో కాబూలులోనున్న యక్బరు తమ్ముఁడు గతించెను. అప్పుడు కొందఱు "ఉజ్బెగ్" మహమ్మదీయులు కలహించిరి. ఈగంక్రగోళముల నడఁచుటకై యక్బరు బయలుదేరి "అటక్" పట్టణమున నిలిచి, భగవాన్‌దాసుని యాధిపత్యమున నొకసేనను కాశ్మీరముపై బంపెను. ఒక సేనను బెలుచీస్థానము మహమ్మదీయులపైఁ బంపెను. ఒక సేనను "స్వాత్" దేశముపై బంపెను. ఈసేనకపజయము కలుగుటచే మరలఁ గొంతసైన్యమును—తన ప్రాణహితుఁడును కవియు, శూరశిఖామణియు, భూసురుఁడునునగు వీరబలుని యాధిపత్యమునఁ బంపెను. వీరబలుఁడచ్చట ఘోరముగఁబోరి మరణించెను. బోరు ఘోరమైయున్నదని విని అక్బరు— మరల నచ్చటకు మనుసింగును, రాజా తోడర్‌మాలును బంపెను. వీరచ్చట మహమ్మదీయుల నోడించి, శాంతి నెలకొల్పిరి. ఈసంగ్రామమున మనుసింగు చూపిన పరాక్రమమున నక్బరుమెచ్చి యాతనిని గాబూలునకు నాయకునిగా నొనర్చెను. ఇట్లు జరిగిన కొన్ని దినములకే బంగాళమునందుఁ గలహములు సంభవించెను. అందుచే నక్బరు మనుసింగును

బంగాళమునకు రాజప్రతినిధిగాఁ బంపెను. మనుసింగు బంగాళమును బ్రవేశించి యల్లరులనన్నియు నడఁచివేసెను. అక్బరు తన రాజ్యమంతయు శాంతముగనున్నదని సంతసించెను గాని యీసంవత్సరమున నక్బరునకు ముఖ్యహితులును, రాజకార్యనిర్వాహకులునగు భగవాన్‌దాసు, రాజాతోడర్‌మల్లు మరణించిరి.

1590 సంవత్సరమున మనుసింగు ఒరిస్సా రాజ్యమును జయించెను. తరువాత నక్బరు దక్కనులోని మహమ్మదీయ రాజ్యములను జయింపనుకట్టి సేనలను బంపెను. ఈదక్కను కలహములలో మూడువిప్లవములు సంభవించినవి. (1) దక్కనుపై కేగిన యక్బరు సేనానాయకులొకరితో నొకరు కలహించుట (2) అక్బరు పుత్రుఁడగు మూరాదు మరణించుట (3) అబుల్‌ఫాజల్ మృతినందుట.

అక్బరునకును నతని కుమారుఁడగు సలీమువలన కొన్ని చిక్కులు తటస్థించెను గాని కొలదికాలములోనే తండ్రియుఁ గొడుకును సఖ్యము వడసిరి. 1570 సంవత్సరమున మీవారు రాజ్యములో జరిగిన యల్లరుల నడఁచుటకు అక్బరు సలీమును బంపించెను. మరల రాణాప్రతాపసింగోడిపోయి యరణ్యములఁ జేరెను. అక్బరు సైన్యమాతని వెన్నంటుటచే మీవారు రాజ్యమును వదలి, సింధునదీతీరముఁ జేరి ప్రతాపుఁ డచ్చట మఱియొక చిన్నరాజ్యమును స్థాపించెను. తిరిగి యీతఁడు 1586 సంవత్సరమున మీవారుదేశమును సంపాదించెను గాని చిత్తూరుదుర్గముమాత్రి మక్బరు స్వాధీనమునకుండుటచే నుద

యపురము వాసస్థానముగఁ జేసికొని 1597 సంవత్సరమున మృతినందెను.

జాతీయైక్యత.

అక్బరు హిందూదేశము బ్రవేశించినప్పటికెక్కడఁ జూచినను మతకలహములు ప్రబలియున్నవి. ఇట్టి మతవైషమ్యములన్నియు నశింపఁజేసి భరతవర్షమున జాతీయైక్యతఁగలుగఁ జేయుటయే నాతని ముఖ్యోద్దేశము. ఈతఁడు సకలమతసారములను బాగుగ గ్రహించెను. బ్రాహ్మణ మతసిద్ధాంతముల సమ్మతించెను. మతవిషయ విచారమునందీ చక్రవర్తికి "ఫయిజీ—అబుల్ ఫాజల్" అను నిరువురన్నదమ్ములు మిగుల తోడ్పడిరి. అక్బరుయొక్క మత సిద్ధాంతములఁగూర్చి హూణ కవిశేఖరుఁడగు "టెనిసను" అనునతఁడు "అక్బరు స్వప్నము" అను నొక కావ్యముగూడ వ్రాసెను. సమస్త మతధర్మముల నరసి యక్బరు రాజ్యపరిపాలనము సేయఁదొడఁగెను. ఇందులకు మూఢులు కొందఱభ్యంతరము పెట్టిరి. వారిచిత్తములఁ ద్రిప్పుటకీతనికి విశేషకాలము పట్టెను. సకలమత బోధకుల తోడను, ఆయా మతంబులఁగూర్చి చర్యసేయు నిమిత్తమై ఫత్తేపూరుసిక్రియందొక విశాల భవనమును గట్టించెను. దీని పేరు "ఇదత్ ఖానా", ఇందు బ్రతిగురువారమును మతసంబంధమైన సభలు జరుపఁబడుచుండును.

ఇట్టి సభలకు నాధిపత్యమక్బరే వహించుచుండును. ఈసభల కన్నిమతముల వారును రావచ్చును. నామములు వేరుగాని, యన్నిమతములకును, భగవంతుఁడొక్కఁడేయని

యాతఁడు గ్రహించెను. హిందువులను మహమ్మదీయులు బాధింపరాదని యాజ్ఞాపించెను. ఈతని సర్వమత సహనమే రాష్ట్రనిర్మాణమునకుఁ దోడయ్యెనని చెప్పవచ్చును. తనచే నోడింపఁబడిన రసపుత్ర వీరులకున్నతోద్యోగముల నిచ్చి, వారితో సంబంధబాంధవ్యముల నెఱపుచువచ్చెను.

రాజ్యపాలనము.

అక్బరుయొక్క అంతరంగిక సభలలో నన్నిమతముల వారు నుండిరి. సామంతరాజులందఱు నాతనికి విధేయులై యుండి, సామ్రాజ్యాభివృద్ధికై పాటుబడుచుండిరి. అక్బరు తన బుద్ధిబలముచే హిందూమహమ్మదీయ సమ్మేళనము గలిగించుటచే, భరతవర్షమునకుఁ బరదేశ దండయాత్రలవలన భయములేకుండెను.

ఉద్యోగవర్గము.

భగవాన్ దాసు వీరబలుఁడు మనుసింగు అబ్దుల్ రహీం	సేనానాయకులు.
రాజాతోడర్ మాల్ అబుల్ ఫాజి ఫయిజీ బదాని——మొదలగువారు	మంత్రులు—— ఆస్థాన విద్వాంసులు.

ఇట్టి యుద్యోగబృందముతో నాయక్బరు "ధర్మమే జయ" మను వాక్యము ననుసరించి రాజ్యము బాలించెను.

ఆతని చట్టములు సర్వమతముల వారికి నొక్కతీరుగనే యుండెను. రాష్ట్రమంతయు 15 భాగములుగా విభజింపఁబడెను. ఈప్రదేశములందు నక్బరుచే నియమింపఁబడిన ప్రతినిధులు, శిస్తు వసూలుచేయుటకును, సందందుఁగలుగు కలహముల నడంచుటకును నధికారము గలిగియుండిరి.

ఈతని ప్రభుత్వమున రణమున నోడిపోయినవారిని బానిసలుగాఁజేయు వ్యాపారమును, జిజియాయను హిందువులపై విధింపఁబడిన పన్నును నాపఁబడనవి.

సైన్యము.

మొత్తముమీద నక్బరునకు 12 లక్షల సైన్యముండెను. అయ్యది ఆయాసామంతరాజులయొద్దనుండును. అక్బరు ఆజ్ఞయైనప్పుడు వారు సైన్యమును హాజరుపఱుపవలయును. అక్బరున కితరులవలన భయమేమియుఁ గలుగదను ధైర్యమునను౦డినవాఁడగుటచేఁ దన రాష్ట్రమున నాయుధచట్టము లేమియుఁ జేసియుఁడలేదు. ఈతని రాష్ట్రమున ఫిరంగులు, తుపాకులు, ఖడ్గములుచేయు కార్ఖానాలుండెను. వీని నక్బరు స్వయముగా తనిఖీచేయుచుండువాఁడు. ఈతఁడు ఫిరంగులను జేయుట కొకవిధమయిన నూతనపద్ధతిని గనిపెట్టి యాప్రకారము జేయించుచుండెడివాఁడు.

నాణెములు.

ఈతని పాలనమున బంగారు వెండి నాణెములు తయారుచేయింపఁబడి యుపయోగింపఁబడుచుండెను. ఆనాణెముల మీద "దేవుఁడు సర్వోన్నతుఁడు, అతని మహిమ యద్భు

తము" అని చెక్కఁబడియుండెడిది. ఈనాణెములుచేయు స్థల ములకు టంకసాల యని పేరు. రాజాతోడర్ మాల్ టంక సాలాధికారిగానుండెను.

విద్యావ్యాప్తి—కళల అభివృద్ధి.

అక్బరు సకలవిద్యాప్రియుఁడు. ఈతని మందిరమున నొక గొప్ప పుస్తకభాండాగారముండెను. గ్రంథపఠనమునం దీతనికి విసుగులేదు. ఈతఁడు తనభాషయందు మంచి పాండి త్యము సంపాదించినాఁడు. అనేక గ్రంథములను వివిధభాషల నుండి తర్జుమాచేయించెను. ఆ యాగ్రంథముల భాషాంతరీక రించుటకు గొప్ప విద్వాంసు లేర్పఱుపఁబడియుండిరి. రామా యణము, భారతము, అధర్వణవేదము, లీలావతీగణితము, మొదలగు సద్గ్రంథముల భాషాంతరీకరింపఁ జేసెను. తన రాష్ట్రమున ప్రతిచోట విద్యాశాలల స్థాపించి, హిందువుల కును, మహమ్మదీయులకును వలసిన విద్యల నేర్పునట్లుజేసి, విద్యాభివృద్ధిఁ గావించెను. "అబుల్ ఫాజల్" అను నాస్థానకవి "అయన్ అక్బరీ" యనుపేర నక్బరు చరిత్రమును విపులముగా వ్రాసినాఁడు.

అక్బరుకాలమున నిప్పటివలె ముద్రణాలయములు లేవు. ఆకారణమున "తస్వీరుఖానా" యను నొక శాలను స్థాపించి, యందుఁగవులచే వ్రాయఁబడిన గ్రంథములనేక ప్రతుల వ్రాయించుటయు, నందు బాగుగ వ్రాసినవారికి విశేషబహుమతి నిచ్చుచుండెడివాఁడు. అక్బరునకుఁ జిత్రపట రచనమునందభిలాష మెండు. ఆకారణమునఁ జిత్రకారులలో

నగ్రిగణ్యుఁడని ప్రసిద్ధిఁగాంచిన "మీరుసయ్యదాలీ" యను వానిచే భారత రామాయణములు మొదలగు పురాణములలో నుండు కథలననుసరించి, చిత్రపటములు వ్రాయించుటయే గాక యొక చిత్రశాలను స్థాపించి, యందఱును నేర్చుకొను నట్లుచేసి చిత్రకళాభివృద్ధిఁగావించెను.

ఈతఁడు శిల్పకళనుకూడ వృద్ధినందించెను, విదేశముల నుండు శిల్పులను రావించి, యిచ్చట శిల్పులు వారివిద్యను నేర్చుకొనునట్లు చేసెను. ఫత్తెపూరు సిక్రియందుఁ జిత్రము లయిన భవనములఁ గట్టించెను. తన రాష్ట్రమునఁ బ్రతిస్థల మునను సత్రములు, రోగులకు మందుల నుచితముగనిచ్చు వైద్యశాలలు గట్టించెను.

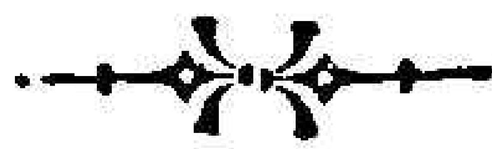
సంఘసంస్కరణము.

ఈతఁడొనర్చిన సంఘసంస్కరణమున కెంతయుశ్లాఘిం పవలయును. అందు ముఖ్యముగ వివాహసంబంధమైనవి కొన్ని కలవు. సతీపతులలో ననోన్యాన్యానురాగములేనిచోఁ గష్టములు పెక్కు వాటిల్లునని, వ్యక్తులుగానివారికిఁ బెండ్లిండ్లు జరుపుట పాపమనియు, వధూవరుల సమ్మతిఁ దీసికొని వివాహములు సేయుట ధర్మమని బోధించెను. రజస్వలానంతర వివాహ ములు చేయవచ్చునని యాతఁడు చట్టమేర్పఱచెను. ఈతఁడు రాజ్యపరిపాలనాభారము బూనుటకుఁ బూర్వము మహమ్మ దీయ శాస్త్రముననుసరించి, పినతండ్రి పెదతండ్రి కుమార్తె లను వివాహము జేసికొను నాచారముకలదు. ఆయాచారము నలకని చట్టము జేసెను.

భర్త మరణింపఁగా భార్యగూడ నాచితింబ్రవేశించి ప్రాణముల వాయునాచారము (సహగమనము) అను పేర నున్నది. ఈయాచారమును మాన్పుట కక్బరతి ప్రయత్నము జేసెను. కాని, యిది యెక్కువగ రసపుత్రస్థానమున నుండుటచేతను, రాజపుత్రులాతనికి ముఖ్యహితులై యుండుటచేతను కొంత వెనుదీసెను. కాని, క్రమక్రమముగా దాని నాపెను. వితంతు వివాహములు శాస్త్రసమ్మతమని యాతఁడు శాసించెను. తన రాష్ట్రమున దేవతలకు జంతువులను బలికొసంగ రాదని కఠినమైన యుత్తరవు లిచ్చెను.

అక్బరునకెనమండుగురు భార్యలు. అందిరువురు రాజపుత్రవనితలు. ఇందూయోదూబాయి బట్టపుదేవి. ఈమెయే జహాంగీరు (సలీము) తల్లి.

ఇట్లు తన బుద్ధిబలముచే రాష్ట్ర నిర్మాణమొనర్చి జాతీయైక్యత నెలకొలిపి, సర్వజనులచే శ్లాఘింపఁబడి, 49 సంవత్సరములు ధర్మసంధుఁడై ఢిల్లీసామ్రాజ్యము బాలించిన యాయక్బరు చక్రవర్తి ఆగ్రాపట్టణమున 1605 సంవత్సరమున అక్టోబరు 15 తేదీని స్వర్గస్థుఁడయ్యెను.

4. శివాజి.

బీజపూరు మహమ్మదీయ సైన్యమునందొక్క ముఖ్యుఁడుగనుండిన మహారాష్ట్రవంశజుఁడగు షాజీయనువానికి, జిజా

బాయియను సాధ్వియందు, శివాజ— శాలివాహనశకము 1549 అక్షయసంవత్సర వైశాఖశుద్ధపంచమి (క్రీ. శ. మేనె

1627) నాఁడు జన్మించెను. షాజీ జిజాబాయియను భార్యనే గాక బీజాపూరున మహారాష్ట్ర ప్రముఖుఁడగు మోహితే వంశస్థుని కూతురయిన తుకాబాయినిగూడ వివాహమాడెను. షాజీ తన పెద్దకుమారుఁడగు శంభాజీతోడను, రెండవ భార్యతోడను బీజపూరునందే కాపురముండెను. అకారణముగఁ దన తండ్రియగు లుకజీజాధవుఁడు శత్రువులచేఁ జంపఁబడెనను కోపముచేతను, తన భర్త మరల వివాహము జేసికొనెనను కోపముచేతను, జిజాబాయి కుమారుఁడగు శివాజీతో బైజాపూరను గ్రామముననుండెను.

షాజీ బీజాపూరు సైన్యములో ముఖ్యుఁడుగానుండిన కారణమువలన, నాతని సర్వము నడంచుటకు, మొగలులక వసరమై, దౌలతాబాదు ముట్టడి బరుపుచున్న మహబత్ ఖానుఁడు, షాజీకుటుంబమును బట్టి యిచ్చినవారియెడలఁ జక్రవర్తి విశేషముగ దయఁజూపునని తెలుప, మొగలు సర్దారుఁడగు మాల్దారుఖానుఁడు బైజాపూరునందున్న శివాజీ జిజాబాయిలను బట్టుకొని మహబత్ ఖానునకప్పగించెను. కాని, మొగలు సైన్యముననున్న జిజాబాయి బాంధవుఁడొకఁడు మహబత్ ఖానునితో—నామెను షాజీవిడిచిపెట్టి, వేఱొక వివాహము జేసికొనెననియు, నాతని రక్షణములో నామె లేదనియుఁజెప్పి విడిపించి, వారిని 1633 సంవత్సరమున కొండనేరుదుర్గము నకుఁ బంపివేసెను. శివాజీ యప్పుడాఱుసంవత్సరముల వయస్సునను౦డెను.

శివాజీకి పదిసంవత్సరముల వయస్సున జిజాబాయి మాతనిని వెంటఁబెట్టుకొని, బీజాపూరునకున్న షాజీకడ కేగెను. కాని, వారిరువురు నచ్చట విశేషకాలముండలేదు. జగపాల్‌రావునింబాల్కారు మనుమరాలగు సుహ్యాబాయికిని శివాజికిని వివాహమైనపిమ్మట, శివాజియుఁ దల్లియు—పూనా యందు దాదోజీకొండదేవుఁడను బ్రాహ్మణుని రక్షణము క్రిందనుండిరి. దాదోజీకొండదేవుఁడు పూనా జాగీరునుజూచు టకు షాజీచే నియమింపఁబడిన కార్యకర్త (గుమాస్తా) యుండెను.

శివాజీయొక్క మహోద్యమము.

అంతకుమున్ను వలసిన ధనముగాని, రాజ్యముగాని లేక, స్వశక్తి వినియోగపఱచి, మహమ్మదీయులకుఁ బ్రక్క లో బల్లెమై మహారాష్ట్రరాజ్యసంస్థాపకుఁడై దశదిగ్భాగముల యందును తన కీర్తిచంద్రికల గాయించిన మహాపురుషుఁడే శివాజి.

పునహాయందు దాదోజీకొండదేవుఁడు శివాజికి మహా రాష్ట్రకుమారుల కవసరమైన విద్యలన్నియు నేర్పెను. శివాజీ వ్రాయుటయందును, జదువుటయందును, విశేషకౌశలము నార్జింపలేకపోయినను, నశ్వారోహణమందును, నస్త్రవిద్య యందును నాటి తేఱినవాఁడయ్యెను. రాజకీయవ్యవహారముల యొక్కయు, మతసాంఘికవిషయములయొక్కయు సంగతుల గ్రహించుటయందును, విచారించుటయందును నాతనికి బాగు ల సమర్థత కలిగియుండెను. ఏదియో మహత్కార్యము సేయు

టకుఁ దన్ను భగవంతుఁడు పుట్టించెననియు, నట్టి కార్యము జేసి లోకమునఁ గీర్తిఁ బొందవలయుననియు నాతఁడు నిరంతరము యోచించుచునేయుండెను. సాధారణముగా మానవులెట్టిస్థితియందున్నను వారికి ధైర్యము నిచ్చునది లౌకికవిజ్ఞానమే. అట్టి విజ్ఞానము శివాజీకి దాదోజీకొండదేవుని వలన గలిగెను.

శివాజీ పదియాఱు సంవత్సరముల వయస్సుననుండియు స్వాతంత్ర్యమునుగూర్చి ప్రశంసించుచుఁ దన శక్తిసామర్థ్యములు లోకమున వెల్లడిజేయ యత్నించుచుండెను. ఈతఁడు తన తల్లియగు జిజాబాయియందు వర్ణనాతీతమైన భక్తిగలిగియుండెను. ఆమె రామాయణ మహాభారతములలోని శౌర్యసాహసక్రియాకథలచే నీతని చిత్తమును నిరంతరము నుత్సాహింగఁ జేయుచుండెను. మతాభిమానము—దేశభక్తి—శౌర్యసాహసములు—నీతని కుగ్గుపాలతోఁ బెట్టబడెనని చెప్పవచ్చును. శివాజీ వృద్ధిలోనికి వచ్చుటకు దాదోజీకొండదేవుఁడే కారణుఁడు. శివాజీ తన తండ్రియగు షాజీయొద్దనున్నచో నెట్టి పరమానురాగమును జూపియుండునో, కొండదేవుఁ డాతని యెడల నట్టి పరమానురాగమును జూపించుచుఁ బ్రతికార్యము నెఱవేర్చుటయందు సమర్థునిగాఁ జేసెను. దాదాజీ యతనికి సామదానభేదదండోపాయసమన్వితమగు యుద్ధనీతియు, రాజ్యపరిపాలనావిధానమును సమగ్రముగ నేర్పెను. శివాజీని మహమ్మదీయసైన్యములలో నొక ముఖ్యునిగ జేయవలయునని దాదాజీయుద్దేశమైయుండెను. కాని, శివాజీకి మాత్రమట్టి

యభిప్రాయమెన్నఁడును లేదు. మహారాష్ట్రసరదారులనందఱి నొక్కటిగఁజేసి, మహమ్మదీయపరాక్రమవిజృంభణము నడఁగ ద్రొక్కవలయునని, శివాజీ యుద్దేశమైయుండెను. ఈతని యుద్దేశమును కొండదేవుఁడు తన యవసానకాలమువఱ కును దెలిసికొనలేకపోయెను. కొండదేవుఁడు తన వ్యాపా రములోనుండి, శివాజీ నిర్వ్యాపారముగనుండెనని తలంచి, తన మరణకాలమునకుఁ గొంతపూర్వము జాగీరుల వ్యవహ రించు భారమాతనిపైఁ బెట్టెను. శివాజి జాగీరువ్యవహార ములఁ జూడనారంభించినప్పుడు, కొండఱు మహారాష్ట్రముఖ్యు లాతనిని జూచుటకు వచ్చుచుండెడివారు. అతని వాగ్వైఖరి, గంభీరభావము, దైవభక్తిఁజూచి, యాతని కనేకులిష్టులైయుం డిరి. కాని, బందిపోటుదొంగలలో శివాజి యొకభాగస్థుఁడని చెప్పుకొనుచుండెడివారు. శివాజి మావలీల (ఒక మోటుజాతి వారు) యందెప్పుడును మంచియభిప్రాయము కలిగియుండెను. వారు మోటుగను, తెలివితక్కువగనుండినను, శివాజి వారిని నియమించిన కార్యములయందేలోపంతయులేకుండ నెఱవే ర్చుచుండెడివారు. శివాజీ బాల్యమునందుఁజేసిన సంచార ములయందెప్పుడును వీరు వెంటనుండిరి. అతఁడు చిన్నతనము నుండియు సకలారణ్యప్రదేశములను, కొండలోయలను జరిం చినవాఁడగుటచే రహస్యమార్గములన్నియు నెఱిఁగియుండెను.

దాదాజీకొండదేవుని తరువాత నతనివలనఁ దయారు చేయఁబడిన బ్రాహ్మణ కార్యకరులగు ఆబాజీసోనదేవు, రఘునాథబలాలు, శామ్రాజీపంతు మొదలగువారు శివాజీ

మహోద్యమమునకు సంతసించుచు నాతనికుత్సాహము గలిగించుచుండిరి. మఱికొందఱు మహారాష్ట్ర యౌవనవీరులీతనికిఁ దోడ్పడిరి. ఈతఁడు బుద్ధికౌశల్యముచే మావలీలందఱును దనయాజ్ఞకు బద్ధులైయుండునట్లు జేసికొనెను. ధర్మసంస్థాపనాశక్తియు, నిశ్చలమనోబలమును, విపులమంత్రోపాయములును యదార్థదేశాభిమానమును, శివాజీ యుద్యమమునకుఁ దోడ్పడెను. ఆతఁడేకార్యముఁ జేయఁదలఁచినను దల్లి యాశీర్వచనముగైకొని చేయుచుండెడివాఁడు. స్వతంత్రశక్తి బీజమాతని మనోక్షేత్రమున నామెయే నాటినది. ఆతనిపాలిటి కామెయే భవానీదేవిగనుండెను.

శివాజీ చిత్తము రాజ్యస్థాపనవిషయమందు, బ్రవేశించెను. అనేకులాతనికిఁ దోడునీడయైనిలిచిరి. ఇక నాతఁడావిషయమునఁ గృషిఁజేయఁదొడఁగెను. మహమ్మదీయ రాజ్యములలోఁ గొండదుర్గములు సాధారణముగ నశ్రద్ధగఁజూడఁబడుచుండెను. మహమ్మదీయ చక్రవర్తులాదుర్గముల పాలనము ఖిల్లేదారులపై బెట్టుచుండిరి. పూనాకుఁ బండ్రెండుమైళ్లదూరమున కొండనే (సింహగడ) యను దుర్గమొకటి కలదు. దాని కాగ్నేయమూల పురందర దుర్గమున్నది. ఈదుర్గము నీలకంఠరావను బ్రాహ్మణుని యాధీనముననుండెను.

ఈయిద్దఱు దుర్గసంరక్షకులతోడను శివాజీ మిగుల స్నేహముగనుండెను. అందు ముఖ్యముగ నీలకంఠరావుతో నెక్కువమైత్రి కలిగియుండెను. మావలీలలో ముఖ్యులగు యశాజీకంకు, తానాజీమాలుశూరే, బాజీఫసల్కార్, అను

ముప్వురు శివాజీకి ముఖ్యస్నేహితులై యుండిరి. సింహాగడకు నెనిమిది మైళ్లదూరమున నున్న తారణకోట ఖిల్లేదారుతో నుత్తరప్రత్యుత్తరములు జరపి, కృత్రిమ సమరము సలిపి, శివాజీ యాకోటను దనవశము జేసికొనెను. తారణకోట ముట్టడికాలమున కీతనివయస్సు పందొమ్మిది సంవత్సరములు. శివాజీయొక్క రాజకీయ జీవితమిప్పటినుండియే ప్రారంభమైన దని చెప్పవచ్చును.

రాజకీయ జీవితము.

శివాజీ తారణకోటనుబట్టుకొని యందులోఁ గొంత భాగమును ద్రవ్వుచుండఁగా భవానీదేవి యనుగ్రహమునఁ గొంత ద్రవ్యము దొరికెను. ఆధనముతో నతఁడు రాజగడ యను కోటను బాగుచేయించి, దానిని దన నివాసముగా నేర్పఱచుకొనెను. బీజపూరు వారిదియంతయుఁజూచి,కుటుంబ సంరక్షణార్థమై యాకోటలు శివాజీచేఁ బట్టుకొనఁబడినవని తలఁచి సంతృప్తిఁబొందిరి. శివాజీ జాగీరులో ఫిరంగోజీనర్సాలా యనునతఁడును, షాజీ రెండవభార్యయగు తుకాబాయి సోదరుఁడైన బాజీమోహితీయనునతఁడును గలరు. రెండవవాఁడు సోపాజిల్లాపై నధికారిగనుండెను. వీరిరువురును శివాజీ యభిప్రాయము ననుసరించి వర్తింపలేదు. శివాజీ యెట్లో ఫిరంగోజీకి లంచమిచ్చి యాతని యధికారముననున్న చాకను కోటను వశము జేసికొని, యధికారమాతనికేయుంచి, చుట్టుపక్కలనున్న శిస్తుగూడ వసూలుచేయు నుద్యోగమతనికిచ్చి తన సేవకునిగఁ జేసికొనెను. బాజీమోహితీ షాజీ యాజ్ఞ

లేని యేయధికారమును లక్ష్యము సేయకనుటచేత శివాజీ యొకనాటియర్ధరాత్రి సమయమునఁ దన మావలీలతోఁ బోయి కోటను ముట్టడించి, మోహితీని యనుచరులతోఁ గూడ బంధించి, యాసమయమునఁ గర్నాటకమువనున్న తన తండ్రి యొదకుఁ బంపెను. తరువాత కొండనే దుర్గరక్షకుఁడైనయొక మహమ్మదీయునకు లంచమిచ్చి యాకోటను వశముజేసికొనెను. దీనికి నతఁడు సింహగడమను క్రొత్తపేరు పెట్టెను. ఈ కోటలన్నియు శివాజీ తన బుద్ధికుశలతచేత నార్జించెనుగాని రక్తపాతముగాని, యితరులకు బాధగాని కలుగఁజేయలేదు.

ఇప్పటికీతనికి జాగీరు పూనా—సోపా—బారామతి యిందుపూరువఱకును వ్యాపించియుండెను. పురందరుకోట పూనాకును బారామతికిని బోవు మార్గమున నుండుటచే దానింగూడ బట్టుకొనుటకు శివాజీకవసరమయ్యెను. ఈకోట కధికారియగు నీలకంఠరావు మరణించిన పిమ్మట నాతని పుత్రిలు కలహించి శివాజీని తగవుదీర్పుమని కోరిరి. అతఁడు వారిని బంధించి దుర్గమును దన స్వాధీనముఁ జేసికొనెను. తరువాత నతఁడు వారికిఁ గొన్ని యీనాములిచ్చెను. చాకను దుర్గమునకును నీరానదికిని మధ్యనున్న దేశమును శివాజి యనాయాసముగ నార్జించెను. కొండలపైఁ జరించుచు, మెల్ల మెల్లగఁ బ్రాకుచు నాహారమునకై గంతులువేయు సింగమువలె శివాజీ తలఁచిన కార్యము కొనసాగువఱకును నాతని చిత్తమెవ్వరికిని దెలియక యుండెను. శత్రువుల చేతను, నసూయాపరులచేతను జుట్టుకొనఁబడియుండి, స్వశక్తిచే నార్జిం

చిన చిన్న రాజ్యము గలిగియుండిన శివాజీ, పరదేశాక్రమణమునకుఁ గడంగెను. మావలీలందఱును నతని యధీనమున నుండిరి. ఇట్లుండ కల్యాణదుర్గపరిపాలకునివలన బీజపూరుకు విస్తార ధనము పంపఁబడుచున్నదని యెఱింగి, శివాజి మావలీలతో దారిఁ గాచి, యాధనసంరక్షకులఁ బాఱదోలి, ధనమును గుఱ్ఱముల మీఁద వేయించి రాజగడమునకుఁ బంపెను. ఈవార్త బీజపూరునకుఁ జేరకమునుపే, యాతఁడింకను బెక్కుదుర్గములస్వాధీనము జేసికొనెను. ఇదియుంగాక దాదాజీసోనదేవుఁడు కల్యాణ దుర్గమును జయించి, యాదుర్గపరిపాలకునియాధీనముననున్న కోటలను స్వాధీనము జేసికొనెను. శివాజీ యావార్తవిని యచ్చటికరిగి యాప్రాంతమునకు సోనదేవుని రక్షకునిగా నేర్పఱచెను. ఈ సందర్భముననే బంధింపఁబడిన కల్యాణ దుర్గపరిపాలకుఁడగు మూలమహమ్మదుయొక్క కోడలిని జూచి "మాతల్లికి నీసౌందర్యమున్న యెడల నేనెంత యదృష్టవంతుఁడనై యుండెడివాఁడను. నేనుగూడ నెంతటి సౌందర్యవంతుఁడనై యుండెడివాఁడ" నని పలికి, శివాజీ యామెను గౌరవముగా బీజపూరునకుఁ బంపివేసెను.

బీజపూరు సుల్తానగు మహమ్మద్ అదిల్ శాహి యిదియంతయు విని షాజీ ప్రోత్సాహముచే జరుగుచుండెనని యనుమానమందెను. బాజీఘోరేపురేయను నాతఁడా కాలమునఁ గర్నాటకమునందు షాజీతోఁ గలిసి పనిజేయుచుండెను. షాజిని మాయోపాయమునఁ బట్టుకొని ఖైదుచేయుమని సుల్తాను ఘోరేపురేకు రహస్యముగ వార్తబంపెను. ఘోరేపురే షాజీని

విందుకుబిలిచి, బంధించి, బీజపూరునకుఁ బంపెను. శివాజీ తన మాటవినఁడని, షాజీ యెంతచెప్పినను సుల్తాను వినలేదు. ఆసమయమున నెట్లయినఁ దండ్రిని జెఱనుండి విముక్తునిఁజేయ వలయునని తలంచి, మొగలు సేవకుఁడనగుదుననియు, నహమ్మదు నగరరాజ్యమునందు చౌతు సర్దేసముఖులు తనకు వారసత్వము గలవనియు, మొదలగు విషయములతో శివాజీ షాజహానునితో రాయబారము నడపెను. షాజహాను శివాజీని 5000 గుఱ్ఱపుదళమునకు మున్సబుదారునిగఁజేసి; షాజీని వెంటనే విడిచిపెట్టుమని బీజపూరు సుల్తానునకు త్రర్వుజేసెను. బీజపూరుసుల్తాను మొగలులు తనపైకి దండెత్తివత్తురను భయము చేతను, నింతకుమున్ను శివాజీ పట్టుకొన్నకోటలు మొగలుల కిచ్చివేయునను భయముచేతను, షాజీని విడిచి బీజపూరుచం దుండునట్లు చేసెను. కొన్నాళ్లకుఁ గర్నాటకమున నల్లరు లెక్కువయగుటంజేసి, సుల్తాను షాజీని యతని జాగీరునకుఁ బంపెను. షాజీ కర్నాటకమును జేరి "నీవు నాకుమారుఁడవైనచో బాజీఘోరేపు రేను శిక్షింపవలయు" నని పుత్రుఁడగు శివాజీకి నుత్తరము వ్రాసెను. శివాజీ తండ్రియాజ్ఞనెఱవేర్చెను.

కర్నాటకమునందల్లరులు తగ్గలేదు. బీజపూరు సైన్యములోఁ జాలభాగమాపనిమీద నుండెను. షాజీ పెద్దకుమారుఁడగు శంభాజీ కనకగిరికోట ముట్టడిసమయమున హతుఁడయ్యెను. ఈతని మరణమునకు నఫ్జల్ ఖానునతఁడు కారణుఁడని యొక వదంతికలదు. బీజపూరు వారిదృష్టి కర్నాట

కము మీఁదనేయుండి శివాజీని చూడకుండిరి. దీనికిఁదోడు ఔరంగజేబు దక్కనునకు యువరాజుగాఁ బంపఁబడెను. ఏకా రణమైనఁ గల్పించుకొని బీజపూరు గోలుకొండల నీతఁడు జయింపఁదలఁచి, తండ్రియొద్దనుండి యాజ్ఞఁ దెప్పించుకొని 1655 సంవత్సరాంతమున యుద్ధసన్నిద్ధుఁడాయెను. ఈసమయ మున శివాజీ తన జాగీరు చుట్టుప్రక్కలనున్న మహారాష్ట్ర ప్రముఖుల నయముచేతను, భయముచేతనుగూడఁ గట్టుకొని వచ్చినట్లే బీజపూరు సేనయందున్న జాగీరుదార్లనుగూడ తన ప్రయత్నములోనికి వచ్చునట్లు యత్నించెను. తరువాత శివాజీ రోహిడాకోటను బట్టుకొనెను. నూతనముగఁ దానార్జించిన దేశము బలపఱచుటకుఁ గృష్ణానది కుత్పత్తిస్థానమగు మహా బలేశ్వరమునొద్ద నొకకోటను దిట్టముగాఁ గట్టించుటకు మహా రాష్ట్ర వీరుఁడగు మోరేపంతు పింగళేను నియమించెను. అదియే ప్రతాపగడయను పేరఁబఱఁగెను.

బీజపూరు గోలకొండలు కలవరమందుచుండెను. ఔరం గజేబు తండ్రి యాజ్ఞనుబొంది గోలకొండపై దాడివెడలెను. గోలకొండ సుల్తాను భయమంది సంధికై వేడెను. మొదట ఔరంగజేబు సమ్మతింపలేదు గాని తుదకెన్నియో కష్టము లైన సమాధానములతోఁ దృప్తినొందెను. 1657 సంవత్సర ములో ఔరంగజేబు బీజపూరును జయించుటకు వెడలెను. ఇంతలో నతనితండ్రియగు షాజహాను రోగపీడితుఁడగుట చేతను, పెద్దకుమారుఁడగు దారా రాజ్యము నాక్రమించుకొని నట్లు తెలియవచ్చుటచేతను, బీజపూరుతో నేమోవిధముగ

సంధిఁజేసికొని, యౌరంగజేబు ఢిల్లీకివెడలెను. ఈచిత్రము లన్నియు శివాజీ ప్రక్కప్రక్కలనుండి చూచుచుండెను. ఔరంగజేబు గోలుకొండ కరిగిన సమయమున శివాజీ సఖ్యము గోరినవానివలె నటించుచుండెను. శివాజీయు నట్లేయుండి కొంకణప్రాంతమును వశము జేసికొనుచుండెను. ఔరంగజేబు బీజపూరుమీదికి దాడివెడలినపుడు శివాజీ జూనారు అను పట్టణమునకుఁబోయి దానిని కొల్లబెట్టి కావలసినంత భాగ్యము రాజగడకుఁ జేర్చెను. ఇదియే యాతఁడు మొగలులతోఁ జేసిన ప్రథమకలహము. కాని, బీజపూరు ఔరంగజేబునకు లోబడుచున్నదని యెఱింగి, శివాజీ యాతనితో నక్కవినయమునఁ గాలము గడపనెంచి, రఘునాధపంతను నొక వకీలును రాయబారిగాఁ బంపెను. ఔరంగజేబును నేవోకొన్ని మాటలుచెప్పి యందుకు సమ్మతించినట్లు శివాజీకి యుత్తరము వ్రాసెను. తమ రాయబారముల కెవ్వరును మోసపోవక యాయిరువురును దమ యిచ్చవచ్చిన యాలోచనలఁ జేయుచుండిరి. సముద్రతీరమున నున్న పెక్కుదుర్గములు శివాజీచే నాక్రమించుకొనఁబడినవి. ఆయాస్థలముల యందోడలఁ దోచుకొనుటకు శివాజీ నావసైన్యమునుగూడఁ జేర్చెను.

అఫ్జుల్ఖానుని వధ.

శివాజీయొక్క విజయములు బీజపూరువారికి గొప్ప యుపద్రవములకుఁ గారణములగుచుండెను. ఇఁక నూరకుండిన లాభములేదని బీజపూరున రాజకార్యధురంధరుఁడని ప్రసిద్ధి కెక్కిన యఫ్జుల్ఖానుఁడు "శివాజీని ప్రాణములతోడనే పట్టి

తెచ్చెదను. లేకున్నఁ బ్రాణములఁ దీసెద"నని ప్రతిజ్ఞఁ జేసెను. 1659 సంవత్సరమున అఫ్జుల్‌ఖానుఁడు, తుల్జాపురము పరంధరపురముమీఁదుగ బయలుదేరి, యాపురములలోనుండు భవానిదేవి యాలయమును, పాండురంగదేవాలయమును బాడుచేసి విగ్రహములను బగులఁగొట్టించెను. ఈతని దండయాత్ర కేవలము మతవిద్వేషమైన రూపముదాల్చియుండెను. అఫ్‌జుల్‌ఖానుని రాక విని శివాజి ప్రతాపగడము జేరెను. ఒకరినొకరు పట్టుకొనవలయునని వ్యూహములఁ బన్నుచుండిరి.

ఎట్టికార్యము జేయవలసివచ్చినప్పుడైనను శివాజీ భవానీదేవిని ధ్యానించి, యామెయాజ్ఞననుసరించి చేయుచుండును. భవానీదేవి యనుగ్రహమువలనను, దల్లి యాశీర్వచన బలమువలనను, నాతఁడప్జుల్‌ఖానునొంటరిగ నెదుర్కొనఁదలంచెను. తాను లోబడువాని చందమున నామహామ్మదీయున కాతఁడెన్నో వార్తలఁబంపెను. అఫ్జుల్‌ఖానుఁడందులకు సంతోషించి, పంతోజీగోపీనాథుఁడను వానిని శివాజియొద్దకు రాయబారిగాఁబంపెను. శివాజి యారాయబారికిని, నతనితోవచ్చిన వారికిని దగిన బసలేర్పఱచి, యాదినమున నర్థరాత్రి సమయమున బ్రాహ్మణవేషమున పంతోజీయొద్దకరిగి "నేను చేయు కార్యమంతయు గోబ్రాహ్మణ సంరక్షణార్థమైయున్నది. భవానీదేవివలన నేనిట్లాజ్ఞాపింపఁబడితి" నని పలికి యాతని సహాయము వేడికొనెను. పంతోజీ యందులకు సమ్మతించి, నాయిరాయనుస్థలమున విడిచియున్న యఫ్జుల్‌ఖానుని జేరి, శివాజీ భయపడుచున్నాఁడనియు, నీవు స్వయముగ నరిగి,

క్షమించితినని చెప్పినచో నాతఁడు భయముడిగి లోబడునని యుఁజెప్పెను. ఖానుఁడందులకు సమ్మతించి, శివాజీ తన్నుఁ గలిసికొనుటకుఁ బ్రితాపగడకోట సమీపమున నొక స్థలము నేర్పాటుచేసెను. ఖానుఁడు వచ్చుమార్గమున వృక్షములన్నియు గొట్టివేయఁబడి మార్గము పరిశుభ్రముగఁ జేయఁబడెను. శివాజీ కొంతమంది నాయామూలలయందు నిలిపి వారికిఁ గొన్ని రహస్యములఁ దెలిపెను.

అఫ్జుల్ ఖానుని సైన్యము ప్రితాపగడకోటకుఁ గొంత దూరమునవచ్చి నిలచియుండెను. అఫ్జుల్ ఖానుఁ డొక్క యనుచరునితో మాత్రము వచ్చి, నియమితస్థలమును జేరి, శివాజీరాక కెదురుజూచుచుండెను. అంతట శివాజీ భవానీ దేవిని దలఁచుకొని, తల్లి యాశీస్సుగైకొని, లోహకవచమును, లోహకిరీటమును ధరించి, అంగరఖా కుడిచేయియందు పిచ్చ్వా యను పేరుగల యాయుధమును దాచుకొని, తానాజి మాలుశరే యను వీరాగ్రేసరుని వెంటఁబెట్టుకొని, మిగుల భయమందినవానివలె నటించుచు, నిటునటు జూచుచు, నఫ్జుల్ ఖానుని సమీపించెను. అఫ్జుల్ఖానుఁడు శివాజీ నాలింగనము జేసికొను సమయమున, శివాజీ తాను దాచియుంచిన చిన్నఖడ్గముతో ఖానునిఁ బొడిచెను. ఖానుఁడు మరల ఖడ్గమెత్తెనుగాని శివాజి తప్పించుకొనెను. సవారీబోయీలు పడియున్న ఖానుని పల్లకిలోఁ బెట్టుకొని పోవుచుండ, దూరమున డాగియున్న మహారాష్ట్రవీరులా ఖానుని శిరము ఖండించి, విజయచిహ్నముగ దానినిఁ బ్రతాపగడమునకుఁ గొనిపోయిరి.

న హారాష్ట్రసైన్యము బీజపూరుసైన్యముపైఁబడి వేటాడెను. శివాజీకి యీయుద్ధములో నపరిమతధనమును, నశ్వములును దొరికెను. యుద్ధమునఁ బాఱిపోయిన తురుష్కులు కొంద ఱడవులఁబట్టి తిరుగుచుండ, మహారాష్ట్రులు వారిం బట్టుకొని శివాజీముందుఁబెట్టిరి. శివాజి వారి కేయెగ్గునుజేయక వారిని దగువిధమున సత్కరించి పంపివేసెను.

దీనితరువాత శివాజీ క్రమక్రమముగా ననేక దుర్గము లను వశము జేసికొనెను. అందు కెల్నాయను దుర్గమునకీతఁడు విశాలగడయను పేరుపెట్టెను. పన్హాలాదుర్గము ముట్టడియందీ తఁడు మహమ్మదీయులతో నతిఘోరముగఁ బోరాడెను. ఈసమయమునందే—ఈతని తండ్రికపకారము జేసిన బాజీ ఘోరేపురేను వధించి, పితృవాక్య పరిపాలకుఁడయ్యెను. అనే కులు వచ్చి శివాజీ కాశ్రితులయిరి. ఇంచుమించుగాఁ గొంక ణమంతయు స్వాధీనమైనపిమ్మట, శివాజీ యోడసైన్యమును గూడ సిద్ధముజేసె, బొంబాయికి నించుక దూరముననున్న కొలంబాను బాగుచేయించి, దానిని దన నావికాసైన్యము నకుఁ బ్రధానస్థానముగఁజేసెను. అనేకస్థలములందు నావలను జేయింప మొదలుపెట్టెను. ఈనావలతో నాతఁడు సముద్ర ముపై వచ్చునోడలను దోచనారంభించెను. పోర్చుగీసువారీ తనికి భీతిల్లి మందుగుండుసామానుల నిచ్చుపద్ధతిమీద సంధి జేసికొనిరి.

మహారాష్ట్ర వీరులందఱును వశులైయుండ, నీతఁడు భూమిమీదను సముద్రముమీదను గూడ బలపరాక్రమవం

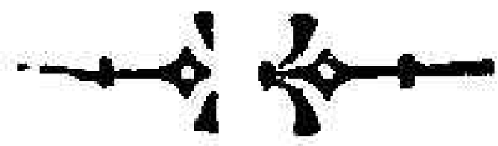
తుఁడై విజృంభించి చరించుచు బీజపూరువారికిఁ బ్రక్కలో బల్లెమైయుండెను. ఈసమయమున షాజీ బీజపూరుసుల్తానని యాజ్ఞఁబొంది, కుమారుని జూడవచ్చి, కొన్ని దినములుండి, మరల బీజపూరునకరిగెను. శివాజీ తనతండ్రి వాక్యము ననుసరించి తన రాజధానిని రాజగడనుండి రాయఘడుర్గమునకు మార్చి, యచ్చట దన కచేరులును, నుద్యోగస్థులకు భవనములును గట్టించెను.

శివాజీయొక్క పరాక్రమ విజృంభణమునకు అవురంగజేబు సహింపఁజాలక షైస్తఖానుఁడను మొగలాయివీరుని నతని శిక్షించుటకుఁ బంపెను. ఇందు షైస్తఖానుఁడు సంపూర్ణమైన పరాభవమునందెను. శివాజీకప్పుడు ముప్పదియేడు సంవత్సరముల వయస్సుండెను. విశేష విద్యావంతుఁడు గాకపోయినను రణరంగమునందును, రాజ్యతంత్రమునందును నపరిమితజ్ఞానముఁజూపుచు బీజపూరు ఢిల్లీపాదుషాలను గజగజ వడకించుచుండెను. సామాన్య జాగీరుదారుని కుమారుఁడైన యీతఁడు స్వశక్తిచే ననేక దుర్గములాక్రమించి యొక రాజ్యముస్థాపించి, ఛత్రపతియై విలసిల్లెను. మతద్వేషమను మాటలేక హిందువులను, మహమ్మదీయులను నాతఁడు సమదృష్టిగఁజూచుచుండెను. ఈతఁడు తన పరిపాలనము జనులకు రామరాజ్యమును జ్ఞప్తికిఁదెచ్చెను. ఒక సమయమున నీతఁడు తన రాజ్యమంతయుఁ బ్రసిద్ధసిద్ధపురుషుఁడైన రామదాసునకు ధారవోసిఁ యాతని కోరికపై మరలఁగైకొనెను.

ఈతఁడు మొగలులతో ననేక యుద్ధములు జేసెను. ఒక సమయమున నీతఁడు ఢిల్లియందు ఔరంగజేబుచేఁ జెఱఁ బెట్టఁబడి, మాయోపాయమునఁ దప్పించుకొనెను. ఇంతకు మున్న శివాజీచేఁ ఁటుకొనఁబడిన కోటలుకొన్ని మొగలుల స్వాధీనమయ్యెను. కాని, వానింగూర్చి శివాజీ యశ్రద్ధగ నుండలేదు. ఇంతవఱకును “కొండయెలుక” యని యౌరంగ జేబుచేఁబిలువఁబడుచున్న శివాజీ, నేడు బీజపూరు గోలుకొండ సుల్తానులకును, ఢిల్లీమయూరసింహాసనాసీనుఁడగు నౌరంగ జేబునకును సింగమునంటి వాఁడయ్యెను.

ఒక సమయమున మొగలులాతనితో సంధిఁజేసికొనిరి, కాని,మరల నౌరంగజేబు శివాజీని సాధింపఁదలఁచెను. తంత్రములలో నొకరిమించినవారొకరు. ఒకరినొకరు వంచించుటకుఁ బ్రయత్నములు సేయుచునే యుండిరి. శివాజి తన నామముతో నాణెముల నచ్చొత్తించి, మహారాజనామమును ధరించెను. ఇఁకఁదన స్వతంత్రతఁగూర్చి ప్రకటింపఁదలఁచి, కాశీ నుండి గంగాభట్టను పండితుని రావించి యథావిధిగ 1674 సంవత్సరము జూన్ 6 తారీఖునఁ బట్టాభిషిక్తుఁడయ్యెను. నాఁడు జిజాబాయికన్నులు సఫలతనందెననియు, నేడు నిక్కమైన వీరమాతనైతిననియు సంతసించెను. శివాజీ పట్టాభిషిక్తుఁడైన పక్షము దినములలోనే యాతనితల్లి దివంబలంకరించెను. పట్టాభిషేకసమయమున నాతఁడు రాజ్యవిషయమై యనేక నూతనపద్ధతులను, అష్టప్రధానులను నేర్పఱచి “క్షత్రియ కులావతంస ఛత్రపతి శివాజి” యను పేరవెలసెను.

ఇట్లు షాజీ జిజాబాయిలకు జన్మించి భూసురోత్తముఁడైన దాదాజీకొండదేవుని వలన శిక్షితుఁడై, స్వబుద్ధిచే రాష్ట్రనిర్మాణకర్తయై, ధర్మసంధుఁడై, పరమేశ్వర సేవకుఁడై—భారతీయులకెల్లర నిరంతర స్మరణీయుఁడై యీశివాజి 1680 సంవత్సరము, ఏప్రియల్ 5 తేదిని—53 సంవత్సరముల వయస్సున స్వర్గస్థుఁడయ్యెను.

5. శ్రీకృష్ణదేవరాయలు.

కృష్ణదేవరాయల పూర్వులను గుఱించి విశేషముగఁ జెప్పుటకు తెలుగు రచించిన ఆముక్తమాల్యదకంటె మఱియొక దృఢమైన యాధారము కానఁబడదు. కృష్ణదేవరాయల ముత్తాత కాలముననో మఱియెప్పుడో నీతని వంశమువారు

తుళువదేశమునుండి యాంధ్రదేశమును బ్రవేశించి యుందురు. మొదట కర్నాటులయ్యును నాంధ్రదేశమును జొచ్చి యిందు క్రమక్రమముగాఁ నార్జించి యాంధ్రులతో సంబంధములు గల్పించుకొని, యాంధ్రులై రనుటకు సందియము లేదు.

భరతవర్షమున నతికెక్కిన హైందవ రాష్ట్రముల యందు, విజయనగర రాజ్య మగ్రపీఠమునధిష్ఠించి యుండెనని నిస్సంశయముగాఁ జెప్పవచ్చును. ఢిల్లీతురుష్కులు కాకతీయాంధ్ర సామ్రాజ్యలక్ష్మి నస్తమింపఁజేసినప్పుడు, ఆయా స్థానముననున్న హరిహర రాయయి—బుక్కరాయలు—నను సోదరు లోరుగంటిసీమను విడిచి యెచ్చటనైన నొక చిన్న రాజ్యమును స్థాపింపదలఁచి, పంపానదీతీరమున కరుదెంచి, విద్యానగరమును నిర్మించి దానిని రాజధానీపురముగః జేసికొనిరి. కాలక్రమమున నది యభివృద్ధిః బొందెను. ఇదియే విజయనగరసామ్రాజ్యము. ఈవిజయనగరసామ్రాజ్య మించుమించుగ 250 సంవత్సరములఖండైశ్వర్యముతో నొప్పెను. దీనిని మూఁడువంశములవారు పరిపాలించిరి. హరిహరవంశము (క్రీ. శ. 1336-1487) (2) నరసింగవంశము (క్రీ. శ. 1487-1542) (3) అళియరామరాజవంశము (క్రీ. శ. 1542-1565) ఈసామ్రాజ్యము తళ్లికోటయుద్ధము (1614) తోనడుగంటినది.

ఈకృష్ణరాయలు తాతయే సాళువ నరసింగవిభుని ముఖ్య సేనానాయకుఁడై యుండెను. ఈతనికీర్తి సర్వదిక్కుల బ్రకాశించెను. ఈతని పుత్రుఁడు నరసరాజు తండ్రికంటెఁ బరాక్రమవంతుఁడై, సాళువ నరసింగరాయని కుమారుఁడగు ఇమ్మడి నరసింహరాయలు బలహీనుఁడగుటఁగాంచి, యాతని నినామమాత్రావశిష్టుని జేసి రాజ్యమాక్రమించెను.

ఈనరసరాజే మనకృష్ణదేవరాయలునకుఁ దండ్రి. నరసరాజునకుఁ దిప్పాంబ నాగాంబయను నిరువురు భార్యలు గలరు.

నాగాంబ భోగకాంతయని చెప్పుదురు. కాని యిందులకుఁ దగిన నిదర్శనములు లేవు. నాగాంబ నిజభార్యయనియే ప్రబల నిదర్శనములు గనిపించుచున్నవి. కృష్ణరాయలు నాగాంబకే జనించినాడు. నాగాంబ భోగకాంతయేయైనను కృష్ణరాయల గౌరవమునకేమియు భంగములేదు. ఎవరికి జనించిననేమి! ధైర్యసాహసములు—గుణము—ప్రధానముకదా! మగధ రాజ్య పీఠమధిష్టించిన చంద్రగుప్తుని విషయముగూడ నిట్లే చెప్పఁబడియున్నది. ఇంతమాత్రమునఁ జంద్రగుప్తుని కీర్తి కావంతయుఁ గొఱంత సంభవింపలేదు.

శ్రీకృష్ణదేవరాయలు పట్టాభిషిక్తుఁడగువఱకును నాతని చరిత్రమంతగాఁ దెలియదు. ఈతఁడు క్రీ. శ. 1465 సంవత్సరమున జనించెనని కొందఱును, 1487 సంవత్సరమున జనించెనని కొందఱును చెప్పుదురు. కాని కొన్ని కారణములచే 1487 సంవత్సరముననే జన్మించెనని యెంచుటయే సమంజసముగ నున్నది.

రాయలు బాల్యదశంగూర్చి చెప్పుటకాధారమేమియు గనఁబడదు. ఆతఁడు బాల్యమాదిగఁ బరాక్రమవంతుఁడుగను, బుద్ధిశాలిగనుండెనని తెలియుచున్నది. నరసింగరాయల యనంతరమునఁ దిప్పాంబ పుత్రుఁడైన వీరనరసింహరాయలు రాజ్యాభిషిక్తుఁడయ్యెను. తిప్పాంబకు సవతిసుతుఁడగు కృష్ణరాయలపైనున్న యీర్ష్యచేత, నాతనిం జంపించుటకెన్నియో ప్రయత్నములు జేసెననియు, మంత్రిశేఖరుఁడగు తిమ్మరుసు కృష్ణరాయలను గాపాడెననియు, గొన్ని కథలవలనఁ దెలియు

చున్నది. ఇంకొక గాథకలదు. వీరనరసింహరాయలు మృతి నొందునప్పుడు తిమ్మరుసుని బిలచి, కృష్ణరాయల కన్నుల నూడఁబెఱికితెచ్చి చూపింపుమని చెప్పఁగా, దిమ్మరుసు మేక కన్నులఁదెచ్చి చూపించెనట. ఈగాథ యెంతవఱకు సత్యమో తెలియదు. కాని, తిమ్మరుసుమంత్రికిఁ గృష్ణరాయలయందు మిగుల నభిమానము గలదు. తిమ్మరుసు మహామంత్రి సహాయముచేతనే కృష్ణదేవరాయలు విజయనగరసామ్రాజ్య పీఠమధిష్ఠించెనని చెప్పవచ్చును. తిమ్మరుసునందుఁ గృష్ణరాయలు పితృభక్తిఁ గలిగియుండి "అప్పాజీ" యని పిలచుచుండెడివాఁడు ఈతఁడు క్రీ. శ. 1509 సంవత్సరములోఁ బట్టాభిషిక్తుఁడై తిమ్మరుసుమంత్రిచే రాజ్యతంత్రమున శిక్షితుఁడయ్యెను.

కృష్ణరాయలు రాజ్యారూఢుఁడైనవెంటనే పోర్చుగీసువారు కళ్ళికోటను బట్టుకొనుటకు సహాయమొనర్పవలసినదనియుఁ, దామాతనికి మహమ్మదీయులతోఁ బోరాటమునకు దోడగుదుమనియు వార్తబంపిరి. దానికాతఁడు ప్రత్యుత్తర మీయలేదు.

విజయనగర సామ్రాజ్యమునకు శత్రుపదమునందు బహమనీ సుల్తానులును, వడ్డెరాజులు నుండిరి. అందు ముఖ్యముగ బీజపూరు నవాబుతోడను, కటకేశ్వరుఁడగు ప్రతాపరుద్రగజపతితోడను గలహము సంభవించెను. వీరలను దాకుటకుఁ బూర్వమే కృష్ణరాయలు—ఉమ్మత్తూరు—శివసముద్రము—వశపఱచుకొన వలసిన వాఁడయ్యెను. ఆతఁడిక్కడ

ప్రభువులనెల్లర సామంతులుగఁ జేసికొని, దక్షిణదేశము లోఁబఱచుకొని, యుదయగిరిని ముట్టడించెను. ఈముట్టడి 18 మాసములు జరిగినపిమ్మట, స్వాధీనపఱచుకొని విజయనగరమునకు వచ్చెను.

కొండవీటి దుర్గమున గజపతి బలములను సిద్ధము జేసికొనుచున్నాడనివిని, కృష్ణరాయలు దానింబట్టుకొనుటకు మరల బయలుదేఱి, మార్గమున నద్దంకి, వినుకొండ, బెల్లముకొండ, నాగార్జునకొండ, తంగేడు, కేతవరము, మొదలగు వానిని స్వాధీనపఱచుకొనెను. కొండవీడుదుర్గము లోఁబడినప్పుడు, ప్రతాపరుద్రుని పుత్త్రుఁడును, ప్రతినిధియగు వీరభద్రరాయఁడు మున్నగు రాజులును, మల్లూఖాను, యుద్దండఖాను—నను రాయచూరి మహమ్మదీయులును, బట్టుబడిరి. వీరభద్రరాయడు శ్రీకృష్ణరాయలకుఁ బ్రతినిధియై మాళిక బెన్నాపు సీమలకుఁ బంపఁబడెను.

కొండవీటిని సాధించి, కృష్ణరాయలు, చిన్నాదేవి, తిరుమలదేవులతో, బెజవాడ, శ్రీకాకుళము, ధరణికోట అమరావతి మున్నగు ప్రదేశములయందు దేవాలయముల దర్శించి యనేక శాసనముల వేయించెను.

ఈలోపుగఁ బ్రతాపరుద్రగజపతి యూరకుండినవాఁడు కాడు. కొండపల్లిదుర్గమున నిండుసేనలఁ జేర్చుచుండెను. ఈ వార్తవిని కళింగముమీఁదకు బయలుదేరి, కొండపల్లిని వశము జేసికొనెను. ఆసమయమునఁ బ్రతాపరుద్రుని భార్యయుఁ, బుత్త్రికయు, నేడుగురు సేనానాయకులును, బిజలీఖాఁ అను

యవనముఖ్యుడును, బట్టువడిరి. ప్రతాపరుద్రుఁడు మరల యవనుల ప్రేరేపణమునఁ దొందరపెట్టునేమోయని తలంచి, రాయలు—అనంతగిరి—ఉండ్రిగొండ, అరువపల్లి, కమ్మముమెట్టు, జల్లిపల్లి, ఉర్లగొండ, కందకొండ మొదలగునవి యాక్రమించుకొని, ప్రతాపరుద్రునికటకము వఱకును దరిమి, కటకపురిని ముట్టడించి, యాతనితో సంధిఁజేసికొని, యాతని పుత్రికను వివాహమాడి, కృష్ణకు నుత్తరభాగమునఁ దాను జయించిన భాగమును నాప్రతాపరుద్రునకు మరలనిచ్చి, తిరిగి వచ్చుచు పొట్నూరువద్ద జయస్తంభమునిలిపి, రాజమహేంద్రివర మార్గమున విజయనగరముఁ జేరెను.

తరువాత రాయలు మూడుసంవత్సరముల కాలము శాంతముగఁ గడపి, చోళమండలమందుఁగల దేవాలయములకుఁ బెక్కు మాన్యములిచ్చి, జనుల యుపయోగార్థము చెఱువులు—కాలువలు త్రవ్వించి, దేశమునందంతట సరియైన పాలకుల నియమించి, సైన్యముల నద్భుతముగాఁజేర్చి యవనులపై దాడివెడల సిద్ధమగుచుండెను. చిరకాలమునుండియు, మహమ్మదీయులకును, విజయనగరము వారికిని వివాదప్రదేశములుగానుండిన రాయచూరు, ముద్గల్లు దుర్గములఁగైకొనవలయునని రాయల యుద్దేశమై యుండెను. అందుకొఱకాతఁడు రాయచూరు దుర్గమును ముట్టడింప బయలుదేరెను. రాయచూరు ముట్టడికొఱకీతఁడొనర్చిన యుద్ధసన్నాహ మత్యద్భుతమని ప్రత్యక్షముగాఁ జూచిన "న్యూనిజు" అను చరిత్రకారుఁడు వ్రాసియున్నాఁడు. 7 లక్షల మూఁడువేల కాల్బలము

లును, 32600 గుఱ్ఱములును, 551 గజములు నుండెనఁట. ఇట్టి మహాసైన్యముతో రాయలు రాయచూరు దుర్గమును ముట్టడించెను. ఈముట్టడి వార్తవిని అడిల్షా గొప్పసైన్యముతో వచ్చి రాయలునెదిరించెను. ఈ ఘోరయుద్ధమునఁ దురుష్కులు పరాజితులయిరి. కొలది దినములకే దుర్గము రాయలు స్వాధీనమయ్యెను. ఓడిపోయిన అడిల్షా సంధికొఱకు రాయలుకడకు రాయబారమంపెను. కాని, రాయలు చెప్పిపంపిన నిబంధనలు అడిల్షాకు సమ్మతముగ లేవు. అందుచే రాయలు మగల బీజపూరుపైకి వెడలి, యానగరమును ధ్వంసము జేసి, దారిలోనున్న కల్బర్గాదుర్గమును ముట్టడించి, స్వాధీనము జేసికొనెను.

ఈ కృష్ణరాయలు—అంతకుమున్నెన్నో సంవత్సరముల క్రిందట నంతరించిన బహమనీరాజ్యము మరల స్థాపించి, యావంశజులలో నొకనిని కల్బర్గులో రాజ్యాభిషిక్తునిఁ జేసెను. ఆకారణముచేతనే రాయలు "యవనరాజ్య స్థాపనాచార్యుఁ డని పిలువఁబడెను.

రాయచూరు యుద్ధమైనపిమ్మట రాయలు తొమ్మిది సంవత్సరముల వఱకును—రామరాజ్యముగ నేలి 1530 సంవత్సరమునఁ గీర్తిశేషుఁడయ్యెను.

రా జ్య ము.

కృష్ణానదికి దక్షిణముననున్న దేశమంతయుఁ గృష్ణరాయల యధీనమునఁ నుండెను. ఈతఁడు నిరంకుశ ప్రభుఁడు. అనేకులీతనికి సామంతరాజులై యుండిరి. కృష్ణరాయలు

సామంత సంస్థానములుగాక, మిగిలిన భాగములకుఁ బ్రతినిధు లనేర్పఱచెను. రాయలుచే నచ్చటచ్చట నుంచఁబడిన ప్రతినిధులకు నాయకులని పేరు. మొత్తముమీద నీతని రాష్ట్రమున శ్రీరంగపట్టణము—వేలూరు—తంజాపూరు—మధుర జింజి—మొదలగు ప్రదేశములందు 25 నాయకులుండిరి.

రాష్ట్రాభివృద్ధికొఱకును, శత్రు నిర్మూలనముకొఱకును రాయలయొద్ద 10 లక్షలకు మించిన సైన్యముండెను. ఇంతటి సైన్యమును భరించుటకీతఁడు చేసినయేర్పాటులు మిగుల చిత్రముగ నుండును. తన సామంతరాజు లందఱును సమరము నందతిప్రవీణతగలవారిగఁ జేసి, వారివారి యాదాయమును బట్టి వారివద్ద కొంత కొంత సైన్యమునుంచెను. రాయలయాజ్ఞయైనప్పుడు సామంతరాజులు వారియొద్దనున్న సైన్యములకు వారే యధిపతులై యుద్ధమునకు రావలెను.

వ్యాపారము.

కృష్ణరాయలు తన పరిపాలనమునఁ బ్రతివ్యాపారమును వృద్ధిఁజేసెను. యుద్ధము జరుగుచుండెడి రోజులలోఁ గూడ వ్యాపారమున కేమాత్రము భంగము లేకయుండెను. విదేశములతోఁగూడ సముద్రముద్వారా వ్యాపారము జరుగుచుండెను. అనేకవిధములగు వస్తువులీదేశమునుండి యితర దేశములకు నెగుమతి చేయఁబడుచుండెను. రాయలు పోర్చుగీసు వారితో మైత్రిఁజేసికొని వారిచే ననేకవిధములగు యుద్ధోపకరణములఁ జేయించెను. ఇదియుంగాక యీతని రాష్ట్రమం దచ్చటచ్చట బంగారముత్పన్నమగు స్థలములను, వజ్రపు

గనులు నుండెడివి. వానిని దీయించి తనకుఁగావలసినవి యుంచు కొని, తక్కినవి విక్రయమునకుఁ బంపుచుండెడివాఁడఁట.

వేయేల! రాయలుకాలమున లక్ష్మి—విజయనగర రాజ్యమున సువర్ణశృంఖలములచేఁ గట్టివేయఁబడినదని చెప్ప వచ్చును.

శి ల్ప క ళ.

రాయలునకు శిల్పకళయందభిరుచి మెండు. ఈతఁడు పట్టభద్రుఁడైన వెంటనే చిత్రమైన నగిషీపనులతో నెంతయో ధనము వెచ్చించి సభామందిర మొకటి కట్టించెను. తీరస్థదేవాలయమున గొక గోపురమును, కృష్ణాలయమును, హజారరామ స్వామి యాలయమును గట్టించెను. ఉగ్రనరసింహ విగ్రహ మొక్కటి చెక్కించెను. మహమ్మదీయులు విజయనగరము కొల్లగొట్టినప్పుడీవిగ్రహము ననేకచోట్ల పగులఁగొట్టిరి. కాని, అది యిప్పటికిని దర్శనీయమై చూపరులకు భయము గొల్పు చుండును. ఈతఁడు కట్టించిన దేవాలయముల యందును, చెక్కించిన విగ్రహములయందును, నున్న చెక్కడపుఁబని వర్ణింపఁ దరముకాదు. ఈతఁడు సస్యసమృద్ధికై కొరగల్లువద్ద నొక గొప్పయానకట్టఁ గట్టించెను. తల్లియందున్న భక్తిఁజూపుటకు నాగలాపురమను నొకపురమును గట్టించెను. ఇదియే యిప్పుడు "హాసపేట" యను పేరనొప్పుచున్నది.

గు ణ ము.

రాయలు మిగుల దయాస్వభావము గలవాఁడు. కాని శత్రువులపట్ల మాత్రమిట్లుండఁడు. ఇది ప్రకృతిరీయోచిత

గుణమే. అతఁడు మహోదార్యశాలియనియు, బలపరాక్రమవంతుఁడనియుఁ జెప్పుట కతఁడు పట్టుదలతోఁ జేసిన రాయచూరు యుద్ధమేసాక్షి. ఆతని రాజనీతికౌశలమునకుఁ బోర్చుగీసువారి సహాయము మొదటఁ గొనకుండుటయు, మహమ్మదీయులలో నంతఃకలహములు గలిగించుటయు, బోర్చుగీసువారితో మెలకువతో వ్యాపారము పెంచి వారిని వశపఱచుకొనుటయే తార్కాణము. ఆతని నిష్కళంక గుణమునకుఁ బ్రతాపరుద్రుని భార్యయే యోగ్యతాపత్రము. సర్వమతములను సమభావముతోఁ జూచెననుటకు చోళమండలమందున్న వైష్ణవ, శైవ—జైన, బుద్ధదేవాలయములకు దానముగ మాన్యము లిచ్చుటయే సాక్షి.

భా షా భి వృ ద్ధి.

ఈతఁడాంధ్ర భాషాపోషకుఁడై యొప్పుటయెగాక కవియై ఆముక్తమాల్యద యను గ్రంథమును రచించెను. ఈతని యాస్థానమున 1 అల్లసానిపెద్దన 2 ధూర్జటి 3 ముక్కుతిమ్మన 4 అయ్యలరాజు రామభద్రుఁడు 5 మాదయగారి మల్లన 6 రామరాజభూషణుఁడు 7 పింగళి సూరన 8 రామకృష్ణుఁడు—అను కవులుండిరి. వీరినే యష్టదిగ్గజములందురు. ఇందు అల్లసానిపెద్దన విరచితమగు మనుచరిత్రమునకును—ముక్కుతిమ్మన కృతమగు పారిజాతాపహరణమునకును రాయలు కృతికర్తయై యశమందినాఁడు. రాయలుకాలమున ఆంధ్రభాషావధూటి సర్వాలంకారశోభితయై విలసిల్లెను.

6. ప్రతాపరుద్రుఁడు.

పౌరాణికయుగమునుండి, నేటివఱకును బుణ్యభూమియైన భరతఖండమును బాలించిన మహారాజులెందఱో కలరు. కాని, రాష్ట్రాధిపతులై విలసిల్లినవారందఱును మహాత్ములుగారు. మృతులైనను గీర్తిశరీరమున నిప్పటికిని బ్రకాశించు మహాపురుషులే మనకాదర్శప్రాయులు. అందుచేతనే శ్రీరామ నల హరిశ్చంద్రాది మహానుభావులయొక్క పవిత్రచరిత్రములు కవులచే నిరంతరము మధురముగ వర్ణింపఁ బడుచుండును. పౌరాణికయుగమునఁ గాక చరిత్రయుగమునఁగూడ నట్టివారు జన్మించి, తమ యసమాన పరాక్రమముచే, నద్వితీయ విజ్ఞాన సంపదచే, నసాధారణవితరణాది గుణములచే మాతృదేశమును వెలయించిరి. ఆంధ్రదేశమునఁగూడ నట్టి మహనీయులుద్భవించి, యాంధ్రుల ప్రాచీనవైభవము, ఆంధ్రుల ప్రాచీన ప్రసిద్ధి, ఆంధ్రుల ప్రాచీన దివ్యచారిత్రము, ఆంధ్రసామ్రాజ్య మహావైభవము నిట్లుండెనని సాక్ష్యమిచ్చుటకు శాసనముల నిలిపి నేటికిని గీర్తికాయమున జీవించియున్నారు. అట్టి వారిలో ప్రతాపరుద్రచక్రవర్తి యొక్కఁడైయున్నాఁడు. ఈతఁడోరుగల్లు రాజధానిగఁ జేసికొని, యాంధ్రసామ్రాజ్యము నిరంకుశముగఁ బరిపాలించి, తననామ మాంధ్రులెన్నఁడును మఱవకుండఁ జేసెను.

కాకతీయాంధ్రచక్రవర్తియగు గణపతిదేవుఁడు కీర్తిశేషుఁడైనపిదప, నతనికిఁ బుత్రసంతానము లేకపోవుటచేఁ

బుత్రికయైన రుద్రమదేవియే రాజ్యభారము వహించెను. ఈమె యాంధ్రరాష్ట్రపరిపాలనము వేనోళ్ల శ్లాఘింపఁబడెను. ఈమెకును బుత్రసంతానములేదు. ముమ్మడమ్మ—రుయ్యామ్మ లను నిరువురు పుత్రికలు మాత్రము గలరు. ఇందు ముమ్మడమ్మ చాళుక్యవంశోద్భవుఁడైన వీరభద్రరాజునకిచ్చి వివాహము సేయఁబడెను. ద్వితీయపుత్రికయగు రుయ్యామ్మను ఇందులూరి అన్నదేవ భూపాలునకిచ్చి పెండ్లిఁజేసెను. ముమ్మడమ్మకుఁ బ్రతాపరుద్రుఁడు, అన్నమదేవుఁడు నను నిరువురు పుత్రులుదయించిరి. రుయ్యామ్మకు సంతతిలేదు. ప్రతాపరుద్రుని జననమెప్పుడో నిశ్చయముగాఁ దెలియదుగాని క్రీ. శ. 1240 సంవత్సరమని యూహింపఁబడినది. రుద్రమదేవికిఁ బుత్రసంతానము లేకపోవుటచేత, దౌహిత్రుఁడైన ప్రతాపరుద్రుని దత్తతఁజేసికొని, యాతనికి యుక్తవయస్సువచ్చిన పిదపఁద్రిలింగరాజ్యసింహాసనము నధిష్ఠింపజేసెను.

ఈప్రతాపరుద్రుఁడు రాజ్యభారము వహించి మిగుల పరాక్రమవంతుఁడై, రుద్రమదేవి పరిపాలనముసేయుసమయమునఁ దిరుగుబాటొనర్చి రాజ్యమున బాధలు గలిగించిన సామంతనృపాలుర గర్వమడంచి, యాంధ్రసామ్రాజ్యమును దినాభివృద్ధినందునట్లు తన యానచ్ఛక్తిని వినియోగపఱచి, సంపూర్ణ సఫలీకృత మనోరథుఁడయ్యెను. ఏకశిలానగర మాంధ్ర సామ్రాజ్యమునకు రాజధానీనగరమై విలసిల్లెను. ఐశ్వర్యమునందుఁగాని, కట్టడములయొక్క సౌందర్యమునందు

గాని రాజభవనలములయొక్క రమణీయతయందుఁ గాని, తురుష్కసామ్రాజ్యమునకు రాజధానియగు ఢిల్లీనగరము కంటె మిన్నయై యొప్పుచుండెను.

ప్రతాపరుద్రుని సేనానులలో ముఖ్యుఁడు నాగయగన్న సేనాని. ఈతని సోదరులలో నెల్లయనాయకుఁడు, మేచయ నాయకుఁడుగూడ సేనానులుగనుండిరి. ప్రతాపరుద్రుని పిన తల్లియగు రుయ్యమ్మకు భర్తయైన యన్నమదేవునకు సోద రుఁడైన యిందులూరి రుద్రమరాజు ప్రతాపరుద్రుని సైన్యా ధ్యక్షులలో నొకఁడుగానుండి, కొంత భూభాగమునకు రాజ ప్రతినిధియై యుండెను. బెండపూడి అన్నామాత్యుఁడు గజ ఘటసేనల కధ్యక్షుఁడై యుండెను. సాహిణిమారుఁడను నతఁడు సైన్యాధీశ్వరులలో నొక్కఁడుగానుండి పల్నాటిసీమకుఁ బ్రతి నిధియై యుండెను. ప్రతాపరుద్రుని మంత్రులును సేనాధీశ్వ రులును, రాజప్రతినిధులును, స్వామికార్య నిర్వాహకులై — యాచక్రవర్తి కాంధ్రసామ్రాజ్యాభివృద్ధికిఁ దోడ్పడిరి. ప్రతా పరుద్రుని కాలమున నాంధ్రసామ్రాజ్యము నవలక్షధనుర్ధరు లతో నొప్పుచుండెను.

శైవమతము.

ప్రతాపరుద్రుఁడు శైవమతాభిమానియగుటచే నాతని రాష్ట్రమునకుఁ బెక్కండ్రు శైవమతగురువులు వచ్చుచుఁబోవు చుండిరి. చక్రవర్తియొక్క యనుచరులును, సేనాధీశ్వరులును, సామంతరాజులును శైవమతావలంబకులేయై యుండిరి. అంత కుముప్పు రాష్ట్రమున జైనమతము ప్రాబల్యముగనుండెను.

జైనమతావలంబకులకును, స్మార్త మతావలంబకులయిన బ్రాహ్మణులకునును దఱుచు వివాదములు జరుగుచువచ్చెను. కాని, జైనులెక్కువగనుండుటచే బ్రాహ్మణులేమియుఁ జేయఁ జాలరైరి. ప్రతాపరుద్రుని కాలమున—నధికారముగలిగిన వారెల్లరును శైవులయియుండుటచే, నా బ్రాహ్మణులు నెమ్మదిగాఁ బ్రతాపరుద్రుని జైనమతనాశనమునకై పురికొల్పిరి. ఏదియెట్లయినను శైవమతము ప్రబలుచుండుటచేత రాజునకు జైనమతమునందసూయ కలిగెను. జైనులమాన్యములు గైకొనఁబడుటచే వారు త్రిలింగరాజ్యమున నుండుటకు వీలులేక యటునిటుబోయిరి. బ్రాహ్మణులమాటలు విని ప్రతాపరుద్రుఁడు జైనులను తన రాజ్యమునుండి వెడలనడిపిన కారణమున వారు ఉత్కలరాజుతోఁ గుట్రలుగావించి, ఢిల్లీచక్రవర్తులగు మహమ్మదీయులు దాడి వెడలివచ్చునట్లు గావించి, కాకతీయాంధ్రసామ్రాజ్యలక్ష్మి యస్తమింపఁజేసిరని చెప్పుదురు. ఇది యెంతవఱకు సత్యమో చెప్పఁజాలము.

దే వా ల య ము లు.

ఏకశిలానగరమాలయములకుఁ గడుఁబ్రసిద్ధికెక్కియున్నది. అనేక దేవతామహోత్సవములు నిరంతరమును జరుగుచుండును. మఱియొక విశేషముగలదు. రణరంగమునఁ బరాక్రమమున విజృంభించి పోరాడి వీరస్వర్గమలంకరించిన మహావీరుల పరాక్రమము బ్రకటించుటకు వారి విగ్రహములు జెక్కించి, వారిపేరున నాలయములు గట్టించి పూజించునాచారము కలదు.

మహమ్మదీయుల దండయాత్ర.

ప్రతాపరుద్రమహీపతి యాంధ్రసామ్రాజ్యాభివృద్ధికిఁ జేయవలసిన పనులన్నియుఁ జేయుచుండెను. సామ్రాజ్యము దినదినాభివృద్ధినందుచుండెను. సామంతరాజులందఱును నాచక్రవర్తి ప్రతాపమునకు భీతిల్లి సేవించుచుండిరి. ఆతనికీర్తి ప్రతాపడిండిమము దేశమంతటను మ్రోగుచుండెను.

ప్రతాపరుద్రునితో సమకాలికుఁడగు దేవగిరిరాజగు రామదేవుఁడును, ప్రతాపరుద్రుఁడును సమమైన పరాక్రమవంతులు. కాని, యిరువురును నొకరి నొకరు జయించు ప్రయత్నము నెప్పుడును సేయకుండిరి.

ఈకాలమున ఢిల్లీసామ్రాజ్యము తురుష్కులచేఁ బాలింపఁబడుచుండెను. ఇంతకుమున్న నూరుసంవత్సరముల క్రిందటనే మహమ్మదీయులు రాజ్యస్థాపనఁజేసికొని హిందూమతద్వేషులై యుండిరి. మహమ్మదీయులవలనఁ దన రాజ్యమున కపాయము గలుగునని యూహింపక, చుట్టుప్రక్కలనున్న దుర్గముల విషయమై తగిన జాగ్రత్తఁదీసికొనక, రాజధాని దుర్గము మాత్రము బలపఱచుకొని ప్రతాపరుద్రుఁడుండెను.

ఢిల్లీనగరమును ఖిల్జీవంశస్థుఁడగు జలాలుద్దీననునతఁడు పరిపాలించుచుండెను. ఈతఁడు వృద్ధుఁడగుటచే నకారణముగ నొకరితోఁ బోరాడవలయునని తలంపులేనివాఁడై యుండెను. కాని యీతని సైన్యముల కధిపతియైయుండిన యీతనియన్న కుమారుఁడయిన యల్లాయుద్దీను బహుశూరుఁడై యుండెను. ఈతనికిఁ బరదేశముల నాక్రమించుట యందభిలాష గలిగి,

గొప్పసైన్యముతో వెడలి మాళవదేశమును జయించి యాక స్మికముగ దేవగిరిపైకివచ్చెను. రామదేవుని సైన్యమాసమయ మున స్వల్పసంఖ్యగనుండినను, నున్నదానితోడనే యాతఁడా మహమ్మదీయునెదిరించెనుగాని తుదకు సంధిఁజేసికొనెను.

రామదేవునితో సంధిఁజేసికొన్న అల్లాయుద్దీను ఢిల్లీ కరిగి వృద్ధుఁడైన జలాలుద్దీనును జంపించి, తాను ఢిల్లీ చక్రవర్తియయ్యెను. ఈతనికి భరతఖండము నేకసామ్రాజ్యము నిలుపవలయునని యూహపొడమెను. ఈతఁడు క్రూరుఁడును, నిరక్షరకుక్షియునైనను రాజ్యతంత్రమునందుఁ గడుసమర్థుఁడు. ఈతఁడు ప్రతాపరుద్రుని రాజ్యమునుగూర్చియుఁ, బరాక్రమ మును గూర్చియు విని, త్రిలింగసామ్రాజ్యము ఢిల్లీసామ్రా జ్యములోఁ గలుపుకొనవలయునని యూహించి, గూఢచారు లను బంపి, ప్రతాపరుద్రుని బలముల తెఱంగును, దుర్గముల స్థానములను గనుఁగొని తన యొద్దనున్న మల్లికాఫర్ అను వానిని సేనాధీశ్వరునిఁగాఁ జేసి త్రిలింగరాజ్యము జయించు టకుఁబంపెను. మల్లికాఫర్ తన సైన్యముతో దేవగిరిమీఁదగ వచ్చెను. రామదేవుఁడంతకుమున్నే తురుష్కులతో సంధిఁ జేసికొని యుండుటచేత మల్లికాఫర్ వాని రాజ్యమున కేహా నియుఁ గూర్పలేదు. అదియుంగాక రామదేవుఁడు మాతృ దేశాభిమానమువిడిచి, మల్లికాఫరునకు సహాయముగూడఁ జేసెను.

మహమ్మదీయులు తన రాజ్యముపైకి దండెత్తి వచ్చు చున్నారనువార్త బ్రతాపరుద్రుఁడు విని మంత్రిసామంత

వర్గమును, సేనాపతులను బిలిచి యిట్లుపలికెను. "వీరులారా! తలవనితలంపుగా మనపైకిప్పుడు తురుష్కులెత్తివచ్చుచున్నారు. ఇప్పట్టున మనము వెనుదీయరాదు. సమస్తమును మీకుఁ దెలిసియేయున్నది. నేను మీకుపదేశము జేయఁదగినంత సమర్థుఁడఁగాను. మున్ను ధర్మరాజాదులచేఁ బాలింపఁబడిన ఢిల్లీసామ్రాజ్యలక్ష్మి నాక్రమించుకొని, నేడు మన కాకతీయాంధ్రసామ్రాజ్య లక్ష్మిని గూడ వశపఱచుకొనఁ దలఁచి వచ్చుచున్నారు. వీరరసపూరితమగు నార్యరక్తము మన బాహునాడులయందుఁ బ్రవహించుచున్నది. వైరులను దండించి యాంధ్రులు నిక్కమైన శూరులనిపించుకొనుటకుఁ దగిన సమయము వచ్చినది. సంగ్రామమే సకల సౌఖ్యములకును బట్టుకొమ్మ. అదియే శూరులకుఁ గ్రీడాప్రదేశము. అదియే ఆగర్భశూరులు ధర్మసంరక్షణార్థమై రక్తముగార్చెడి చోటు. వేయేటికి! మన యాంధ్రమాతను వీరమాతగఁ జేయుఁడు. సంగరమున నద్వితీయపరాక్రమముతో మెలఁగుఁడు. ఒరనుండి దూసిన విచ్చుకత్తులను రిపుసంహారమగువఱకును మరల నొరలోఁ జేర్పకుఁడు. ప్రాణావసానకాలమందైనను పగఱకు వెన్నీయకుఁడు. త్రిలింగసామ్రాజ్యలక్ష్మి చలింపకుండఁ జేసి మీబలపరాక్రమ శౌర్యములు వీరుల కాదర్శకములుగాఁ జేసి సకల దిక్కులకు యశోవల్లికలఁ బ్రాకింపుఁడు.

ప్రతాపరుద్రుని నోటినుండి యీ నుడులు వెలువడగనే యా యోధుల శరీరములఁ బులకలు వొడమెను. వారి హృదయములు సంగరోత్సాహముచేఁ బూరింపఁబడెను. సంగరము

నకు "నేను ముందరుగుదు. నేను ముందరుగుదు"నని ప్రతి వీరుఁడును బలుకుచుఁ దన ప్రభుభక్తిని జూపించెను. అంతటఁ బ్రతాపరుద్రుఁడు మహమ్మదీయసైన్యము నెదుర్కొన లక్ష సైన్యమును బంపెను. ఈసైన్యమున కాతని సోదరుఁడగు నన్నమదేవుఁడధీశుఁడుగ నుండెను. మూరయసాహిణియు, మఱికొందఱు నీతనికి దోడ్పడియుండిరి. ఇంతియేగాక యాసైన్యమునందుఁ బ్రాణములకయినఁ నాసపడక పోరాడు కమ్మవీరులును, వెలమవారును ననేకులు గలరు. అన్నమదేవుఁడీసైన్యముతో బయలుదేరి గోదావరీతీరముఁ జేరి, మల్లికాఫరు నెదుర్కొనుటకు రేవులనన్నిఁటిని గాచియుండెను. మల్లికాఫరు ఆంధ్రదేశమునఁ బ్రవేశించి యాయాపట్టణములయందున్న దేవాలయములఁ బాడుసేయుచుఁ బ్రజలహింసించుచు, గోదావరీతీరమునకు వచ్చెను. ఆతఁడు గోదావరిందాటుటకెంతయో ప్రయత్నము జేసెను. ఆంధ్రవీరులసాధారణ పరాక్రమమున విజృంభించి గోదావరిందాటి మహమ్మదీయసైన్యము నెదిర్చిరి. పెక్కండ్రు మహమ్మదీయులు మడిసిరి. మల్లికాఫరు పరాజయమునంది ఢిల్లీకిఁ బాఱిపోయెను. ఇది క్రీ. శ. 1303 సంవత్సరాంతమున జరిగెను.

మల్లికాఫరు ఢిల్లీకిఁ జేరెనను మాటయేగాని త్రిలింగసామ్రాజ్యమునుగూర్చిన పట్టుదల నాతఁడువిడువలేదు. ఆంధ్రులను సాధించితీరవలయునని యల్లాయుద్దీనాతనిని మరల నధికసైన్యముతోఁ ద్రిలింగముపైకి క్రీ. శ. 1307 సంవత్సరము మార్చి నెలలోఁ బంపెను. ఈరెండవ దండయాత్రయందుఁగూడ మల్లి

కాఫరు ఆంధ్రులచే నోడింపఁబడి పలాయితుఁడయ్యెను. మూఁడవ సారి యాతఁడు మరల దండెత్తివచ్చి, సైన్యములతో నోరు గంటికోటచుట్టును విడిసియుండెను. ఇంతకుమున్న తురుష్కులతో రెండుసారులుపోరి యలసియున్నను నాంధ్రవీరులు తమ ప్రాణములకాసింపక శత్రువులతోఁ దీవ్రముగఁ బోరాడిరి. కాని యాంధ్ర సేనాపతులు సైన్యసమేతముగాఁ బెక్కండ్రుమడసిరి. విజయలక్ష్మి తురుష్కులనే వరించుచున్నట్లుండుటచేత, ప్రతాపరుద్రుఁ డాలోచించి మల్లికాఫరుతో నెట్లో సంధిఁ జేసికొనెను. ప్రతాపరుద్రుఁడు సంధిఁ జేసికొన్నదే చాలునని మల్లికాఫర్ ఢిల్లీకి మరలిపోయెను.

ప్రతాపరుద్రుఁడు ఢిల్లీచక్రవర్తితో సంధిఁజేసికొనెనని కొందఱు సామంతరాజులు తిరుగుబాటొనర్చి స్వతంత్రతఁ బ్రకటించిరి. అంతటఁ బ్రతాపరుద్రుఁడు బయలుదేరి తిరుగుబాటొనర్చిన రాజులజయించి, మరలఁ దనకువిధేయులుగాఁ జేసికొని, మహమ్మదీయ దండయాత్రలవలన నష్టమైన సైన్యమును మరలఁ జేర్చుకొనియుండెను.

దేవగిరియందు రామదేవుఁడును నతని పుత్రుఁడును మరణించిరి. రామదేవుని యల్లుఁడగు హరిపాలదేవుఁడు మహారాష్ట్రమునుండి తురుష్కులను బాఱఁదోలెను. ఈసమయమున మల్లికాఫరు అల్లాయుద్దీనునకు విషప్రయోగము జేయించి చంపెను. అల్లాయుద్దీను మరణింపఁగా నాతనిజ్యేష్ఠసుతుని కన్నుల నూడఁబెరికించి, యాతని తమ్ముని నైదేండ్లవానిని రాజ్యమునందు నిలిపి, మల్లికాఫరు ప్రభుత్వము సేయనారం

భించెను. మల్లికాఫరు పాలన మొల్లక వానిసేవకులే వానిన త మంచించిరి. అల్లాయుద్దీను నాలగవకుమారుఁడగు ముబారక్ అనువాడు కఠినచిత్తుఁడై సోదరులఁజంపి పట్టాభిషిక్తుఁడయ్యెను. ఖుస్రూయను సేనాపతి ముబారకునిఁజంపి, తాను రాజ్యాపహారుఁడయ్యెను. ఈఖుస్రూ ప్రచ్ఛన్నవేషముతోనున్న హిందువు ఢిల్లీసామ్రాజ్య మీస్థితిలోనుండఁగా, పంజాబులో సుబేదారుగ నున్న యొకఁడువచ్చి ఖుస్రూనిజంపి, ఢిల్లీకిఁ బట్టాభిషిక్తుఁడై గ్యాసుద్దీన్ అను పేరుతో రాజ్యపరిపాలన మారంభించెను.

ఆంధ్ర భాష.

ప్రతాపరుద్రునకు బాల్యమునుండియు నాంధ్రగీర్వాణ భాషలయందు మిగుల నభిలాషగలదు. ఆతని యాస్థానమునఁ బెక్కండ్రు కవులుండిరి. అందు గీర్వాణభాషాకోవిదుఁడగు విద్యానాథుఁడు ముఖ్యుఁడు. ఈతఁడు సంస్కృతమునఁ బ్రతాపరుద్రయశోభూషణమను గ్రంథమును వ్రాసి, ప్రతాపరుద్రున కంకితమిచ్చెను. త్రిపురాంతకకవి—మారనకవి—భాస్కర కవి—మంచనకవియు నీతని రాష్ట్రమునందే యుండిరి. ఈ చక్రవర్తి పరిపాలనమున నుభయభాషలును జక్కగ నాదరింపఁబడినవని చెప్పవచ్చును.

పరిపాలనము.

ఈతని పరిపాలనాకాలమున నాంధ్రసామ్రాజ్యము అనేకభాగములుగ భాగింపఁబడి, యొక్కొక్కభాగమున కొక్కొక్కయధికారి యేర్పఱపఁబడెను. రాజ్యపరిపాలన మీతఁడతినమర్థతతో నెరవేర్చెను. రాజప్రతినిధులు, సేనాపతులు—

మొదలగు వారాయాప్రదేశములనుండి ఆయాప్రదేశములకు మార్చఁబడుచుండిరి. వాణిజ్యము విదేశములలోఁగూడ నభివృద్ధిఁబొందెను. ఈతని పరిపాలనము శ్లాఘింపనివారెవ్వరును లేరు.

తురుష్కదండయాత్ర—సామ్రాజ్యపతనము.

గ్యాసుద్దీన్ తుగ్లఖ్—తన కుమారుఁడగు నలూఫ్ ఖానుని మహాసైన్యసమేతముగాఁ బ్రతాపరుద్రునిపైకిఁబంపెను. ప్రతాపరుద్రుఁడిదివఱకెన్నియో యుద్ధములు జేసియున్నను జలింపక పేరుమోసిన వీరులను నియమించి మహమ్మదీయుల నెదుర్కొనెను. ఆంధ్రులు తమ ప్రాణములు దాచుకొనక పోరాడిరి. మహమ్మదీయులదివఱకెన్నఁడును బొందని పరాభవము బొందిరి. అలూఫ్ఖానుఁడు ఢిల్లీకి మరలిపోయెను. ఇది క్రీ. శ. 1327 సంవత్సరమున జరిగెను.

అలూఫ్ఖానుఁ డాంధ్రులచేనందిన పరాభవముసామాన్యమైనదికాదు. ఆతఁడేకశిలానగరమునుండి ఢిల్లీకిఁ జేరునప్పటికి మూఁడువేల గుఱ్ఱపుదళము మాత్రమే మిగిలియుండెను. ఆతని కాంధ్రులచే జరిగిన పరాభవము హృదయమున నగ్నివలెఁ బ్రజ్వరిల్లుచుండెను. చక్రవర్తియగు తుగ్లఖ్ కూడ తన విచారమును గ్రోధముగా మార్చుకొని, యాంధ్ర సామ్రాజ్యభూజమును బెకలింప నిశ్చయించుకొని, గొప్పసైన్యమును సమకూర్చి మరల నలూఫ్ఖాననే యాంధ్రదేశము మీఁదికిఁ బంపెను. అంతకు ముందాంధ్రులచేఁ బరాభవింపఁబడియున్నవాఁడగుటచే నలూఫ్ఖానుఁ డత్యుత్సాహముతో

ాపగఁ దీర్చుకొనఁదలఁచి బయలుదేరెను. మహాసైన్యముతో ంగాలుదేరిన యల్లాఫ్ఖానుఁడు మొదట నాంధ్రరాజ్యములోనున్న "బీదరు" దుర్గమును వశముజేసికొనెను.

మహమ్మదీయులు బీదరు దుర్గమునకు వచ్చువఱకు వారి రాకంగూర్చి ప్రతాపరుద్రునకుఁ దెలియలేదు. అది యుంగాక తురుష్కులంత త్వరలో మరల వత్తురని యంతఁడు తలంచలేదు. ఇంతకుముందు జరిగిన యుద్ధములలోఁ బెక్కండ్రు సైనికులు మడసిరి. యుద్ధమునకుఁ దగిన సైన్యము సిద్ధముగ లేదు. ఇది యట్లుండఁ బద్మనాయక వెలమలకును, రెడ్లకును, క్షత్రియులకును, గమ్మవారికిని నంతఃకలహములు వృద్ధియగుచుండెను. కాని, యీకలహములు త్రిలింగరాజ్యమునకు ముప్పుదెచ్చినవి కావు. వారు తమలోఁదాము పోరాడుచుండినను రాజభక్తిని మాత్రము విడువలేదు. ప్రతాపరుద్రుని యాజ్ఞయెట్టిదైనను వారు శిరమునఁదాల్చుచునేయుండిరి. ఈసారి తురుష్కుల రాకకుఁ బ్రతాపరుద్రుఁ డించుక విచారించెను. కాని యధైర్యమందలేదు. ఆతఁడు సేనాధీశ్వరులను రావించి యిట్లు పలికెను. "వీరాగ్రేసరులారా! ఇంతకుమున్న మనచే నోడింపఁబడినవాఁడయ్యును, నల్లాఫ్ఖానుఁడు మరల మనపై దండెత్తివచ్చుచున్నాఁడు. ఈతురుష్కులు పట్టిన పట్టు విడువకయున్నారు. ఇంతకు మున్నితఁడు వచ్చి రెండు మాసములయినను కాలేదు. ప్రస్తుతము సైన్యబలము మనకు దక్కువగ నుండెను. ఏమిసేయుటకును దోఁచకున్నది. మీరెల్లరును మహాసంగ్రామములుజేసి యలసియున్నారు. త్రిలింగ

సామ్రాజ్యము నేవిధముగ నయినఁ దమ వశముజేసికొనవల యునని వారు దీక్షవహించియున్నారు. ఈసారి యుద్ధముతో నాంధ్రరాజ్యలక్ష్మి యస్తమించుటో, లేక స్థిరముగ నిలిచి యుండుటో జరిగితీరునని తోచుచున్నది. ఘడియఘడియకు నిర్భీతివచ్చుచున్న యామహమ్మదీయులతో నెంతవఱకుఁ బోరాడుదుము. ఏమైనఁ గంఠమునఁ బ్రాణములుండఁగాఁ దురుష్కులకు లోబడుట కలలోని మాట. మీయట్టి వీరులు నాకుఁ గుడి యెడమభుజములై యుండఁగాఁ ద్రిలింగరాజ్యేందిర పరహస్తగత కాదని నా నమ్మకము."

ప్రతాపరుద్రునిమాటలువిని దండనాయకులు "మహా రాజా! మహమ్మదీయులు వచ్చుచున్నారని నీవావంతయు సందియమందవలదు. ఈ యున్న బలముతోడ నేవారి నెదిరించి, మాకంఠనాళములలో నూపిరి యున్నంతవఱకు వారి నేకశిలా నగరదుర్గమున నడుగుబెట్టనీయము. స్వాభిమానమును నిలుపు కొందుము. మాతృదేశమునుద్ధరింతుము. రాజభక్తిఁబ్రకటింతు" మని పలికిరి అంతఃకలహములతో నావరింపఁబడిన వారైనను నాసమయమున సమస్తమును మఱచి, దండనాయకులట్లు పలి కినందులకుఁ బ్రతాపరుద్రుఁడు మిగుల సంతసించి, యున్నంత వఱకెట్టి లోపములేకుండ యుద్ధప్రయత్నము జేసి తురుష్కుల రాకకెదురు చూచుచుండెను.

కొలది కాలములోనే మహమ్మదీయ సైన్యమువచ్చి యేకశిలానగర దుర్గమును ముట్టడించెను. మహంకాళిదొరయు, కొలిపాక సిద్ధయయు, శ్రీరంగమదేవుఁడు, అన్నమదేవభూపా

లుఁడు మొదలగు వారు తమ తమ బలములతోఁ గోట నలుప్రక్కలనిలిచి రుద్రునికైనఁ బ్రవేశింపనలవిగాకుండఁ గాచుచుండిరి. తురుష్కులు కోటలోఁ బ్రవేశించుటకుఁ దెరువుగానక యాంధ్రసైన్యముపై లెక్కలేని ఫిరంగులను గాల్పనారంభించిరి. ఆంధ్రులు పంచలను వెనుకకు విఱిచికట్టి యస్త్రశస్త్రాది దివ్యాయుధహస్తులై త్రిలింగసామ్రాజ్య సంరక్షణార్థము ప్రాణముల కాసింపక పోరుచుండిరి. రేచర్లసింగమనాయుడు తన కెదురైన తురుష్కుల శిరంబులను దన కెరవాలమున కెరయిచ్చుచుండెను. కొందఱాంధ్రవీరులు కోటయొక్క యగ్రభాగమున నిల్చి శత్రువులను లోపలఁ బ్రవేశింపనీయక పోరుచుండిరి. ఆంధ్రులెంతశౌర్యముతోఁ బోరుచుండినను మహామ్మదీయులు వెనుకంజవేయక, దీక్షతో యుద్ధము సేయుచు ముందునకుఁ ద్రోసికొనిపోవుచుండిరి. కోటగోడలు బ్రద్దలగుటకనేక శతఘ్నులు ప్రయోగింపఁబడుచుండెను. ఆంధ్రవీరులు పెక్కండ్రు హతులగుచుండిరి. కోటగోడలు నెమ్మదిగాఁగూలఁదొడఁగెను. ఆంధ్రుల ధైర్యము సడలిపోవుచుండెను. త్రిలింగసామ్రాజ్యలక్ష్మి యిఁకనాంధ్రులఁబాసిపోవునని వారికధైర్యముతోఁచెను. వారెంత ఘోరముగఁ బోరాడినను లాభములేకపోయెను. ప్రతాపరుద్రుఁడు గూడ నట్టిసమయమున రణరంగమున కవతరించి సైనికులను రణంబునకుఁ బురిగొల్పుచుండెను. తురుష్కసేనాధీశ్వరులు ప్రతాపరుద్రునిఁ బట్టుకొనుటకనేకప్రయత్నములు జేయుచుండిరి. ఎట్టకేలకు మహమ్మదీయులాంధ్రులను ద్రోసికొనిపోయి కోటలోఁ బ్రవేశించిరి. ఆంధ్రు

లకును మహమ్మదీయులకును గొప్ప సంకులసమరము జరిగెను. ఆంధ్రులు వేనవేలు రణభూమిని దీర్ఘనిద్రఁ బొందిరి. ఆంధ్ర రణరంగము మహాసంక్షోభముతో నిండిపోయెను. మహమ్మదీయులకుత్సాహము హెచ్చెను. తుదకుఁ దురుష్కులెట్లో ప్రతాపరుద్రుని బంధించిరి. అది శత్రువిజయము. ఆంధ్రులకు దుఃఖము. త్రిలింగసామ్రాజ్యపతనము.

అక్కటా! దుర్భరము! అనేక వీరులకుఁ గవులకు, నటులకు దేవతామహీజమై విరాజిల్లిన కాకతీయాంధ్రసామ్రాజ్యము అస్తమించినది. ఆంధ్రమహావీరుల బలపరాక్రమ శౌర్యసాహసములు పావన గోదావరీవాహినియందుఁ గలిసిపోయినవి. ఆంధ్రవైభవమంతయుఁ బాడైన ఏకశిలానగరపుఁ గోటగోడల యందు నిద్రించుచున్నది.

ఈ ఘోరయుద్ధమునఁ బ్రతాపరుద్రుఁడు చెఱఁబట్టుకొనఁబడి ఢిల్లీకిఁ గొనిపోవఁబడెను. ఓరుగల్లురాజ్యము తురకలచేఁ బడెను. కొన్నాళ్లకుఁ బ్రతాపరుద్రుఁడాతని మంత్రులలో నొకనిచేఁ జెఱవిడిపింపఁబడి, యీవలకువచ్చి గోదావరీతీరమునఁ గొన్నాళ్లునివసించి స్వర్గస్థుఁడయ్యెను.

THE ANDHRA PRESS,
TENALI

98

మనసు ఫౌండేషన్ పుస్తకాల పరిశీలనాపట్టిక

పుస్తకం సంఖ్య	TPLA126B160
పుస్తకం పేరు	భారత పుత్రులు
తారీఖు	30/10/24
ముందు అట్ట	NO
వెనుక అట్ట	NO
మొత్తం పేజీలు	101
పెద్ద సైజు పేజీలు	NO
ఖాళీ పేజీలు	NO
లేని పేజీలు	NO
తయారు చేసినది	P. Jayamma
పేజీలు విడదీసినది	P. Jayamma
స్కాన్ చేసినది	Pravallika
పరీక్ష చేసినది	THASIN
పేజీలు సరిచూసినది	
బైండింగు చేసినది	
ప్యాకింగు చేసినది	
పరిస్థితి	good